

יוסף פולצ'ק

מבראשית לבראשית חדשה

הבזקי זיכרונות

לרמי, גידי ומיכאל

תוכן העניינים :

5	1. בסאטמר
5	מקורות
10	ההורים
14	ילדות
17	האחים
19	בכתה בין גויים
22	2. נדודים
22	נגינארד
31	דברצן
34	לימודים אקסטרניים
42	3. הקץ
42	עקירה
47	4. במחנות
47	חניכה בבירקנאו
52	אושוויץ
58	סלקציה
60	על הלחם, ולבד
65	בדרכים לדכאו
69	המפגש
73	5. ניצני שחר
73	על מסילות
76	פלדאפינג - קץ הסיוט
80	לאיטליה עם הבריגדה
87	6. אפילוג

לזכרם של אבא

אימא
צוצי
אמי

שנכחדו על ידי
הנאצים

1. בסאטמר

מקורות

ידידי, יחזקאל ברנע - גולדשטיין בישר לי לא מזמן בשמחה ניכרת, שהצליח לחשוף את שלשלת היוחסין של משפחתו החל מן המאה השש עשרה במרכז אירופה לשם הגיעו אבות אבותיו מספרד. גולדשטיין ספרדי!

השם פולצ'ק *Polátsek*, אינני יודע מה מקורו ולכן לא אוכל להתגאות באילן יחסין כה מכובד. סבא דני נולד אמנם בהונגריה אבל השם איננו הונגרי. לפי הצליל, הוא סלבי מובהק. הוא יכול להיות ממקור רוסי, צ'כי, סרבו-קרואטי אולי סלובני. העמים הללו, פרט לרוסים כמובן, חיו מאות בשנים תחת האימפריה ההבסבורגית ולכן סביר להניח שאבות סבי הגיעו לאזורים אלה מפולין. שם הם נקראו בוודאי בשמות פרטיים בלבד כמו זלמן בן דוד או לפי מקצוע כמו זלמן הנפח למשל. הרישום בקיסרות היה כנראה מסודר יותר ולשם הפרטי הוסיפו פולק היינו בא מפולין ובסיומת צ'ק בדומה לבחורצ'יק או קטנצ'יק במקומותינו. תיאוריה נחמדה, אם כי אינני ערב לאמיתותה. באושוויץ אגב פגשתי יהודי צ'כי בשם זהה ממש לשלי, ובירושלים היה קבלן בנין בשם פולצ'ק והוא עלה לארץ מרוסיה דווקא.

אשר לשם פויאר *Feuer*, שם משפחת אימ' הדבר פשוט הרבה יותר משום שהוא גרמני מובהק והיה שכיח למדי במחוזות הקיסרות. סביר להניח שאבות אבותיה של אימא הגיעו גם הם מפולין לאזור זה.

אני חייב לגלות כאן, שלמרות מה שניתן אולי להבין מההתחלה המשעשעת משהו, רישום הזיכרונות לא התחיל כתוצאה מהשיחה הנזכרת עם ידידי יחזקאל, כלל וכלל לא. היא אפילו לא נתנה דחיפה לכך. בחוג המשפחה, ואני מתכוון בעיקר לרמי וגידי, בעת התגוששויות

מילוליות שליוו אותנו לאורך השנים, נטען לא פעם שאני לא מספר על העבר ובפרט על מה עבר עלינו בתקופת השואה. קביעה זו, אפשר לומר, לא הייתה כל כך מדויקת והסתמכה יותר על מחקרים, שהדיהם השתקפו בתקשורת ובבית הספר על השואה ועל ניצוליה, מאשר על המציאות. אמת, כל השנים השתדלתי לנהל חיים הרחק מצילם של הדברים שהתנסיתי בהם ולא הייתה לי כל כוונה לבנות בית ומשפחה חדשים ששדים ישנים יתנו בהם את הטון. מאידך, הייתי נוהג לספר מדי פעם ובמיוחד מסביב לשולחן בליל הסדר על ילדותי, על המשפחה, וכבדרך אגב הייתי משתיל קטעים ממה שקרה במחנות. יתכן שנימת דברי לא הייתה בהתאם לספר, לא היה נופך דרמטי בצורה שבה הייתי מעלה זיכרונות, ולכן אפילו אירועים קשים לא נשמעו מפחידים ביותר כשבאו מפי. מי יודע, אולי הנימה המבדחת משהו הפכה את הדברים לפחות קליטים. אלא שכנגד כל הטעונונים האלה, לגידי הייתה תשובה פשוטה ומשכנעת יותר: זאת לא מישנה סדורה וכך אי אפשר לזכור דברים.

והייתה סיבה נוספת: בזמן האחרון הוקלטתי על ידי שליחי שפילברג במשך חמש שעות מייגעות, ומשהגיעו הקלטות וצפיתי בהן הבנתי מיד שמלבד העובדה שהופעתי בפני המצלמה לא היה בה משום רמז לכשרונות תיאטרוניים חבויים, המראיינת הצליחה לא פעם להוציא אותי מהכלים עם שאלותיה המטופשות ובכלל, נדמה היה לי שלא תמיד נאמרו הדברים כפי שרציתי לומר אתם. ואם לא די בכך, התברר שביחס לאי אלה תאריכים, חטאתי באי-דיוקים מרגיזים והדבר דרש תיקון. עכשיו - אולי מאוחר מדי - כשהקריירה המקצועית שלי מתקרבת לקיצה וזמן יש לי בשפע, החלטתי שהגיע הזמן לנסות ולהביא כמה הבזקים ממה שנותר עדיין בזיכרון, אף על פי שזה כידוע נוטה עם הזמן לעצב את העבר לפי רוחו ומזכיר רק דברים שנראים לו חשובים.

אבל נחזור לשורשים - עיסוק שאי אפשר לפסוח עליו בימים אלה.

מוצאו של סבא דניאל, סבי מצד אבא, מנגיקלוו *Nagykaló*, עיירה בצפון מזרח הונגריה שבה נולד גם אבי, כבן הזקונים מבין חמישה ילדים. משם עבר עם משפחתו להוידוננש *Hajdunánás*, עיירה במרחק כשעה נסיעה מהגבול הרומני דאז, והתפרנס שם מחנות צעצועים שבבעלותו.

את סבא דני ראיתי פעם אחת בלבד, בשנת 1941, לאחר שטרנסילבניה סופחה או הוחזרה - תלוי בהשתייכותו של המנסח - אל "מדינת האם" כפי שהונגריה נקראה בפינו. הוא היה אלמן זה שנים, זקן מופלג בעיני וחולה שבמשך כל ימי ביקורנו לא קם ממשכבו. פגשתי שם גם את הדוד יעקב, אביו של יצחק דורון וליצן גדול, שתי אחיות של אבא ועוד המון, המון בני משפחה. את אחיו הבכור של אבא אשר חי עם משפחתו בטֶמְשֶׁוֹר *Temesvár* המרוחקת, לא הכרתי כלל. חיים וישראל, שני בניו של דוד זה ביקרו פעם בביתנו כשהייתי עדיין ילד - אירוע

חשוב בזכות החרב שחיים הביא לי במתנה. הוא היה חרט במקצועו ובשנות השבעים ביקרתי בבית המלאכה שלו בתל-אביב. את צאצאיו אפשר למצוא בבני ברק.

אימא נולדה במיקולה *Mikola*, כפר קטן ליד סאטמר, להורים שעברו לשם מפּלֶשְקָה *Peleske*, כפר אחר בסביבה. סבא פויאר, סנדלר במקצועו נולד כנראה במיקולה, עבר לגור עם משפחתו בפּלֶשְקָה ושם נהיה בעל חנות מכולת וממכר יי"ש. כאן נולדה אימא, הרביעית מחמשת ילדי המשפחה. הבכור היה אבא של בלֶנְקָה ואחת משלשת הבנות הנותרות הייתה דודה רוז'יקה למשפחת רוט *Róth* הידועה. לימים קנו בית בסאטמר וכל המשפחה עברה לשם, דבר שנודע לי רק בימים אלה כשהתחלתי להתעניין אצל בלֶנְקָה בתולדות המשפחה. את סבא וסבתא פויאר לא הספקתי להכיר, הם נפטרו לפני שנולדתי או אולי שנים אחדות לאחר מכן.

מפי הוריי לא זכורים לי סיפורים כלשהם על אודותיהם, הם גם לא סיפרו מעולם על ילדותם שלהם ועל נעוריהם. ומי היה שואל באותם ימים, ולמען האמת מי בכלל התעניין בעברם? אני הייתי בודאי עסוק בדברים חשובים יותר - לימודים, ספרים, בנות - ומשחלפו השנים ורצייתי לדעת יותר, כבר לא היה את מי לשאול.

אבא גויס מיד עם תחילת המלחמה לשרת בחטיבה החמישית של צבא הקיסר. וכדי ללמוד את אמנות המלחמה, הועברה יחידתו מאזור מגוריו לסאטמר להתאמן שם לפני היציאה לחזית. אישית כנראה לא הספיק הרבה, משום שלדבריו מעולם לא למד לטפל בכלי ירייה ואפילו את האקדח שהיה נשקו האישי לא ידע להפעיל. מעניין אגב, שלפני תחילת מלחמת השחרור הייתי במצב דומה. לדרגת סמל הגיע בזכות ידיעותיו בשפה הגרמנית (איפה למד?) וכתב ידו היפהפה.

לא ברור אם כל בעלי הדרגות התאכסנו בעיר עצמה. מה שידוע הוא, שאבא חיפש חדר אצל משפחה יהודית ומצא מקום אצל דודה אֶמְמָה *Emma*, דודתה של אימא. אירוע גורלי, כי בינתיים גם משפחתה של אימא עברה לגור בסאטמר וההכרות שנקבעה בכוכבים, בינה לבין החייל היהודי הנחמד התרחשה כמובן בביתה של הדודה.

ימים אחדים לפני שנצטוונו לעבור לגטו נתקלתי, בחדר השינה של הוריי, בקופסא עטופה וקשורה בסרט ולהפתעתי מצאתי בה תמונות אחדות של אבא במדי צבא וצרור מכתבים בכתב ידו היפה. לא עמדתי בפיתוי ועשיתי את האסור, קראתי אותם בסתר. היו אלה מכתבים שנכתבו מיום שעזב את סאטמר עם יחידתו ועד שחזר מהשבי הרוסי. באחדים מהם תיאורי נוף ומקומות מעניינים שעבר דרכם, תיאור המוני היהודים שמצא בפז'מישל, העיר שבה התמקמו לזמן מה. הכל כתוב בשפה עדינה ומנומסת, ספוגת תום ואהבה - וכמה חבל שאבא, שם בערבות סיביר, לא הצליח לשמור על התשובות. אני מודה שהתרגשתי עד דמעות, ולבי נתמלא גאווה על שהוריי נישאו מתוך אהבה אמיתית ולא עקב שידוך שהיה מקובל במקומותינו. כמה שנים קודם

לכן התרגשתי לא פחות בזמן קריאת רומן עב כרס, ובו סיפור דומה להפליא, כולל השבי בסיביר - אם כי בלי ה"הפי אנדינג" שבמקרה שלנו.

אבא חזר מן השבי בסיימה של המלחמה הגדולה, אימא חיכתה לו בנאמנות כל אותו זמן ובאמצע 1919 הם נישאו בסאטמר תחת חופה וקידושין, כדת משה וישראל.

כמו שני אחיי לפני, באתי לאוויר העולם בעיר הזאת השוכנת בגבולו הצפוני-מערבי של חבל טרנסילבניה. זהו חבל שנוי במחלוקת חריפה בין שתי מדינות שכנות ושינה זהות בהתאם לרוחות שנשבו מכיוון המעצמות. עד 1918 הוא השתייך להונגריה במסגרת האימפריה ההבסבורגית, אשר הפסידה אותו, עקב תבוסתה, לטובת ממלכת הרומנים. ב-1940 סופח שוב חלקו הגדול לידי ההונגרים ובתום מלחמת העולם השנייה הוחזר סופית (?) לרומניה. מכאן השמות הכפולים לאותה עיר: Szatmár ו-Satu Mare , Nagyvárad , ו-Kolozsvár , Oradea ו-Cluj.

לא ארחיב יותר בתיאור העיר. בספר המהודר "זכור את סאטמר" אפשר למצוא מאמר בנושא זה, כתוב היטב בידי פרופ' חיים שמיר, אחיו של שגרירינו הראשון בבירת מצרים. אגב, הספר כשלעצמו לא במיוחד אהוב עלי, אם משום סגנונו הנישא והמתקתק של העורך ואם בגלל הצורה בה הוא מתאר את העיר ויהודיה. מקריאתו אפשר לכאורה להסיק שהחסידיים ורבניהם היוו את עמוד השדרה של החברה היהודית והרבי יואל טייטלבוים, ששנא דשנאה יוקדת כל מה שריח ציונות נדף ממנו, היה מלכם המוכתר. וזה כמו בן תיאור מכוון ושיקרי במהותו.

אירוסין, תחילת 1919

אבא, 1914-5

בחתונת בלנקה, מאי 1933:

המשפחה, 1933-4

שורה ראשונה, שלישי מימין – אנוכי, חמישי
– אחי, ARI, שישי – LACI (מאיור), שביעי – אחי
– אחי, IMI. שורה שניה, ראשון מימין – אחי,
CUCI, אחרונה בשורה – ETUS אחות של
LIPUS שורה שלישית, שמינית מימין –
אימא של LIPUS, תשיעית – אימא של
בלנקה, (12) – הדודה EMMA, (13) – אימא,
(14) – הדודה ILUS שורה רביעית, ראשון
מימין – אבא של בלנקה שורה חמישית,
שביעי משמאל – אבא שורה שישית, שני
משמאל – בומי בודד בשורה האחרונה –
אבא של ARI

ההורים

ממרחק זמן של יובל שנים ויותר, אני מתקשה לצייר את ההורים בצבעי העבר, קשה לראות אותם היום בעיניים של ילד ועל אחת כמה וכמה כשמתלווה לכך תחושה של חרדת כבוד מצד אחד, וחשש מחילול קודש מצד שני. ואולי המשימה פשוט גדולה עלי .

אני יכול לומר בבטחה, שזכיתי לאהוב את הבית שגדלתי בו, בית של אווירה נעימה ושקטה. בית שבו שוכנת הרמוניה בין ההורים. היה לי נוח לחיות בו ולא חשתי לחץ, שהורים נוטים להטיל על צאצאיהם, ולא חשתי אף פעם רצון להשתחרר ממנו ולהתרחק מכל מה שהוא מסמל. אפשר כמובן לזקוף זאת לעובדה, שבגיל צעיר - צעיר מדי - נאלצתי לנדוד לערים רחוקות כדי להשלים את הלימודים, אבל זה יהיה הסבר פשוט ולא ימצה את כל האמת. עובדה היא, למשל שמעולם לא הייתי עד לוויכוח קולני בין אבא ואימא, לא ראיתי אותם כשפניהם זועפות ולא שמעתי מריבות ביניהם ואפילו לא דרך הדלת הסגורה של חדר השינה. אי אפשר שלא להזכיר את אוירת השבת, זמירותיה ומאכליה - למעט ביצים עם בצל והחמין השנואים שחובה היה לטעום מהם "לכובע-שאבעת". אהבתי מאד את החגים למיניהם, את המטעמים והריחות המיוחדים לכל אחד. ואהבתי את הבית כפשוטו, אהבתי בו כל פריט, מרהיטי חדר הדיור - לא היו יפים מהם - ועד שולחן העבודה המגושם במטבח, אשר בלילות נהפך למיטת המשרתת. ואולי, אולי בכל הנושא הזה אני חוטא פשוט בחטא הנוסטלגיה.

אבא היה בעל אישיות מורכבת, ולא פעם בלתי מובנת לי. הוא היה אדם בעל קומה בינונית, גופו ללא שמץ של עודף שומן. הפנים, לחיים שקועות מעט ועיניים חומות חמות תחת מצח גבוה ואולי בגלל ראשו המקריח, ארשת פניו הקרינה סמכותיות מעוררת כבוד. איש נעים הליכות, אוהב בלי נשיקות וחיבוקים מיותרים(?), לא מרבה לחייך - הבריות אמרו עליו שהוא אדם רציני - אבל משהתבדח היה צוחק עד דמעות. לבוש היה תמיד בקפידה; עניבתו קשורה בדייקנות באמצע צווארון חולצתו המכופתרת והמגבעת מונחת על ראשו ישרה כפלט. אהבתי אותו בתערובת, לא בלתי רגילה, של אהבה וכבוד רב. התחושה שרווחה בבית הייתה שאימא מתייחסת אליו בצורה דומה, אפילו מעריצה אותו, ויתכן שהתייחסותה זו השפיעה גם עלינו. אין ספק שהוא היה הדמות הדומיננטית בבית ועל פיו יישק דבר - פרט כמובן לאותם עניינים לא מעטים שאימא הצליחה לתמרן בהם בתושייה רבה.

כבן זקונים נחשבתי מפונק, אף על פי שלא זכורות לי הזדמנויות רבות שבהן פינקו אותנו אבל יתכן בהחלט שבהתאם למסורת לבכורה של צוצי הייתה חשיבות בעיני אבא, ואולי הוא זכה בהטבות רבות שנעלמו מעיניי. אני לא זוכר את ההורים מבקרים בקולנוע, אם כי הלכו לראות הצגות כשנזדמנה לעיר איזו להקה של תיאטרון יידי. אבא היה לוקח אותנו לסרטי צ'רלי צ'פלין - לא מעשה של יום-יום ובשבילי זאת הייתה חגיגה של ממש. בימים הנוראים נהג להושיב אותי לידו, היה עוטף אותי בזמן התפילות במחצית טליתו הרחבה ומחבק אותי בחוזקה. הרגשה נהדרת, וכשאני נזכר בה היום אני יכול עדיין לחוש את ריח גופו החם, מהול בריח הטבק שנספג בטלית במהלך השנים. באותה חריפות עלה לפתע זכרונו של אירוע נדיר ומפתיע מתקופת הילדות, ובעיקר תחושת העלבון ואי-הצדק שבאה בעקבותיו.

הייתי אז תלמיד כיתה א', ילד יהודי אומלל ובודד בין הגויים, נאלץ להתמודד עם השפה הרומנית, שפה זרה ככל שנוגע לי. הורי, ארבע עשרה שנים אחרי שינוי המשטר, לא שלטו בשפה שנכפתה עליהם על ידי שליטיה החדשים של טרנסילבניה, ובהתאם לכך העזרה שיכלו להושיט לי בעניין זה הייתה מצומצמת ביותר - שפת הדיבור בבית הייתה ונשארה הונגרית. "בחיידר" נוספה לכך מעט יידיש כתוצאה מתרגום החומש לשפה זו, ומעט רומנית שקלטתי ברחוב.

Sunt soldat si cälăreti, uite am un cal isteti, היו השורות הראשונות של השיר הנפלא ההוא, על אודות ילד-פרש רוכב על סוס עץ. בצד המילים היה גם ציור מרשים של חייל רכוב על מטאטא, חבוש כובע נייר, מנופף חרב אדירה בידו האחת ובשניה אווז ברסן. ואת השיר הזה היה צריך לדעת לדקלם בעל פה. אולי לא בחשק רב, אבל התאמצתי ולמדתי עד שהתוצאה נראתה חלקה ומספקת לדעתי. אלא שדווקא ברגע הקריטי, כשעמדתי להפגין את ידיעותיי בפני אבא - הוא היה נוהג לעזור לי בשיעורים - נעצרתי בשורה כלשהי בלי יכולת להמשיך. ניסיתי מחדש ונעצרתי שוב באותו מקום - זיכרוני בגד בי ולא היה יותר מה לעשות. הוא הוכיח אותי שלא שיננתי מספיק, ואני עמדתי על כך שלא חסכתי מאמצים בכדי לעמוד במשימה. ללא הואיל, הוא לא האמין לי. ואם לא די בכך, הפתיע אותי בחמת זעם בלתי רגילה ובסטירת-לחי מעליבה שכמותה לא נפלה בחלקי לפני כן - למען ההגינות אני חייב להדגיש שלעולם לא יחזור יותר על מעשה שכזה. אני מניח שפרצתי בבכי, מה שזכור לי בבירור, הייתה תחושת הזעם והעלבון על כך שאבא לא האמין לדברי. שכחתי מהר מאוד מכל הפרשה והיחסים עם אבא שבו להיות כתמול שלשום, לא נטרתי לו טינה ואהבתי אליו לא השתנתה כהוא זה, אבל העובדה שגם הים לא שכחתי את מילות השיר אומרת דרשני.

חמה, ענוגה ומחויכת, אימא הייתה מבית הילל בכל המובנים ועובדה ברוכה זו תרמה כנראה לא מעט לאיזון הדרוש בבית ולהרמוניה הכללית שהזכרתי קודם. היא ניחנה בפתיחות רבה והיה קל יותר לפנות אליה עם הבעיות הגדולות של ילד קטן. היא הייתה אחראית לבית

באופן כללי וטעמה המשובח הורגש בכל: בריהוט, בצבעים שעיצבה בהם את הדירה, ובצורה שבה הלבישה אותנו הילדים. תמיד לבושה בטעם, היא בחרה גם את הבדים לחליפותיו של אבא בבית המסחר הגדול של שוורץ את לייבוביץ' ליד הכיכר המרכזית. ובאשר למאכלים שידעה להכין, לטעמם של מבינים, לא היו לה מתחרים בכל העיר. אימרה מזכיר לי לעתים, אפילו בימים אלה, את טעם חלות השבת של אימא, את "הגעפילטע פיש" שאכל בבר מצווה שלי ואת הריהוט השחור האופנתי בסלון ביתנו. כבן זקונים, הייתי מרבה להסתובב בממלכת המטבח שלה ומשהו מאמנות הבישול שלה נדבק בי כנראה אלא שלצערי כל הניסיונות לשחזר אחדים מהמתכונים שלה מסתיימים בדרך כלל בלא הצלחה מרשימה.

חלק מחוויות הילדות הבלתי נשכחות היו אותם ערבי שבת קסומים, כשאימא הייתה מתיישבת ליד האח הבוהק עם ספר קריאה ביד, פניה סמוקות עדיין מן האמבטיה החמה, ואני מתכרבל על ברכיה וזוכה בליטופים ובתחושה מתוקה של פינוק.

אילו רק ידעתי משהו על קורותיהם לפני שהתוודעו אחת לשני, מה עשה אבא בשנים שלפני פרוץ המלחמה, האם למד בבית ספר כלשהו ואם כן, כמה שנים? אולי למד בחיידר בלבד או בישיבה. ואם כן, מאין לו כתב יד יפהפה שכזה ואיפה למד גרמנית? ואם לא די בכך ידע גם את הכתב הגותי. מכל מקום משלוח יד לא היה לו - דבר נפוץ למדי בין יהודי הוידונגש באותה תקופה. שניהם, אבא ואימא באו ממשפחות קשות יום ואפשר להניח, שבתחילת דרכם המשותפת לא היו להם ציפיות לקבלת עזרה כלשהי מהן. ואם כן, איך זה פתאום שאבא נהיה בעל עסק משלו? אני יכול רק לשער שהרעיון לסחור בקמח בא מגיסו החדש, אבא של בלגקה, אשר היה באותה תקופה איש עסקים בתחום קרוב לזה.

דוד איגנאץ זה, איש גבה קומה, יפה תואר וחמור סבר, היה בן בכור לפני ארבע בנות, וככזה ירש ללא עוררין את בית המשפחה בסאטמר והיה נחשב איש עמיד. מסורת הייתה במשפחה שבחג פורים היו כולם מוזמנים לביתו לחוג את החג. באחת ההזדמנויות השנתיות הללו, נפל בגורלי להופיע בתחפושת כלה ולהציג יחד עם אחי הלבוש כחתן, את ה"פירעם שפיל" המסורתי ביידיש כמובן. כבר מגיל צעיר ביותר - הייתי כבן שש - היה פחד-במה אחת מתכונותיי הבולטות וחוויה תיאטרלית זו השניאה עלי את הבית הזה על כל יושביו. מה שאי אפשר היה לומר על מרתף גרעיני התבואה של דוד איגנאץ. מקום חשוב זה היה ממוקם מעברו השני של הרחוב, בדיוק מול בית המסחר של אבא ועובדה מבורכת זו סיפקה עילה לביקור שם במשרדו, יחד עם בן דודתי אָרי. ברגע מתאים היינו מתגנבים אל החלק האחורי של המרתף, לאזור שבו היו ערמות ענק של גרעינים מסוגים שונים, לא פסחנו על הזדמנות שנקלעה לדרכנו והיינו ממלאים את כיסי המכנסיים גרעיני חמנייה עד להתפקע - המטרה האמיתית לביקורי הנימוסין שלנו. לצערנו פעילות זו נתאפשרה אך ורק בזמן שבומי, בנו של הדוד ואחיה של בלגקה, לא נכח

במקום. הוא לא נהג להאיר לנו פנים וברגע שהבחין בנו היה מגרש אותנו ללא רחמים מגן עדן זה של גרעינים.

ואם כבר בבומי עסקינן, כשבן-דוד זה חזר ממחנות הריכוז מצא, בנוסף לדברי ערך של הוריו, גם את תכשיטי משפחתנו שהיו מוסתרים באותו מחבוא בבוסתן שבחצר ביתם. ידעתי על כך משום שבערב שלפני נטישת הדירה, הוטל עלי התפקיד להביא את החבילה, אל ביתו של הדוד. אני עצמי הנחתי את החבילה היקרה לתוך הבור ונוכחתי במקום בזמן סתימת הגולל. כאשר אימרה בא אליו לתבוע בשמי את השייך לי, מסר לו בומי שרשרת זהב דקיקה של ילדה, שרק אלוהים יודע למי הייתה שייכת. זה כל מה שמצאתי, אמר ובזה סיים את הפרשה. מה שלא ידע בן דודי הנחמד שהייתי בסוד כל ענייני המחבוא ואפילו שלחתי לאימרה תרשים מדויק של המקום. לימים כאשר עלה לארץ לא היסס לבקש את עזרתי בהכנת תכניות למכבסה שעמד להקים בחיפה. ואני בטיפשותי לא סירבתי לו.

בניגוד לדוד איגנאץ, על אבא קשה היה לומר שעשה חיל בתחום המסחר, ואם כי אף פעם לא הורגש מחסור כלשהו בבית, משפחתנו לא השכילה להימנות עם אצולת הממון של יהודי העיר. הוא גם לא עשה רושם שנהנה במיוחד מן העיסוק בסחר, בטיפול במסי בולים - מס הכנסה נוסח רומניה - ובהנהלת החשבונות. כך לפחות היה נדמה לי, באותן הזדמנויות מעטות שביקרתי אצלו בחנות.

ילדות

עד גיל אחת עשרה הייתה סאטמר העיר הגדולה ביותר שהכרתי מימי, למען האמת לא ביקרתי בשום עיר אחרת. לדוגמה, הגן הקטן שנבנה על חורבות השוק השבועי והיה לימים מקום אידיאלי להתבודד בחשיכה עם בנות - אנחנו קראנו לו "הפארק הקטן" - היה נראה גדול מאד. שלא להזכיר את ככר העיר - "הפארק הגדול" נקרא בפינו - מול מלון פאנוניה *Pannónia*; היא הייתה פרושה על פני שטח עצום ממש. בבוקר חורפי מושלג, כשאבא היה מוליך אותי לחיידר ובדרך היה נותן לי סוכריות מנתה כדי להקל עלי את הקור המקפיא - הייתי אז דרדק כבן חמש - המרחק שהיינו צריכים לעבור מן הבית דרך הכיכר היה נדמה אינסופי.

שלושת האחים, 1931

הייתי בערך באותו גיל כאשר ביום קיץ יפה, האחים שלי החליטו לערוך ביקור במגרש הכדורגל העירוני. אמרו שקבוצת "מאכאבי" תשחק נגד "האכואה", ואירוע חשוב כזה אסור היה להחמיץ. מודעים לתחושת האחריות, הם אחזו בי בשתי ידי והלכתי אתם בבטחה אף על פי לא היה לי עניין רב בכדורגל והדרך נראתה ארוכה. הגענו לשדה מחוץ לעיר ולא הספקנו לראות הרבה, שכן כבר בשלבים המוקדמים של המשחק, התנפלה עלינו קבוצת בריונים, שלא מאוהדי יהודים, ונאלצנו להתפנות משם ולסגת לכוון הבית הבטוח. הבטן שלי, שכבר בשנים מוקדמות אלה של חיי הייתה רגישה לסכנות, לא הפסיקה לקרקר מתחילת העימות ובמציאות המאיימת שהייתי נתון בה, הדרך חזרה הלכה והתארכה. מודעים למצב, צוצי ואמי סחבו אותי ככל שיכלו וההליכה הפכה במהרה לכמעט-ריצה. המאמצים היו לשווא משום שמצבי הלך והחמיר עם כל צעד שעשינו, וסימנים חשודים שהתחילו להופיע על המכנסיים העידו בבירור שעברתי מזמן את יכולת ההתאפקות.

כשהגענו לביתו של הדוד איגנץ - מחצית הדרך מהבית שלנו - המצב כבר היה אבוד. נכנסנו לחצר, ובעצם למזלנו, מצאנו בית נעול בלי כל אפשרות לקבל עזרה מאיש. ההצלה באה דווקא בדמות חבית גדולה לאיסוף מי גשם שעמדה בחצר. אחיי הגדולים לא היססו הרבה ומאחר והמים היו מיועדים ממילא לכביסה, שטפו בכוחות משותפים את מה שצריך היה שטיפה

והסתלקנו. ההורים של בלִנְקָה השתוממו בודאי על שאלוהים הוריד עליהם לפתע גשם מלוכלך וריחני.

גרנו באותה עת ברחוב ארְפָד *Arpád*, בין הרחובות הארוכים שבעיר. לרשות משפחתנו הועמד אגף שלם של הבית, אגף הפונה לעבר חצר רחבת ידיים שבאחת מפנינותיה נשתלו שורות של עצי פרי אשר בזיכרוני הצטיינה בעיקר בזכות עץ המשמש הענקי ופרותיו העסיסיים, שכמותם עתיד הייתי לטעום גם באיטליה לאחר השחרור - סיפור ששייך לתקופה שונה ולעולם אחר. וכל היופי הזה היה לנו ולבעלת הבית שדירתה הייתה באחד מאגפי הבנין. גויה גדולת ממדים וטובת לב זו נקשרה אלי כנראה משום שהייתה חשוכת ילדים ומשום שבתור הצעיר מבין שלשת האחים הסתובבתי רוב הזמן בבית. היא הייתה נוהגת מדי פעם לפנק אותי ממטעמי הבית אשר ביניהם הייתה אותה עוגה מזוהה, שנראתה אמנם עוגה אבל שונה מכל מה שהכרתי - שמנה משהו ולא מתוקה כלל. כשראתה שאני מכלה אותה בהנאה הוסיפה לי עוד אחת, אבל לא לפני שביקשה אותי לא לספר על כך לאימא. כמובן שסיפרתי לה באריכות כל מה שקרה והיא, לאחר תדהמה קצרה, הסבירה לי בסבלנות רבה, שמדובר בעוגה מבשר חזיר ולנו היהודים אסור אפילו לטעום ממנה. מאותו יום פסקו לצערי הביקורים שלי אצל הדודה הזאת ונמנעו ממני הנאות קטנות אלה.

הצטערתי שהרפתקאות אלה באו אל קצן בפתאומיות, מאידך קיבלתי שיעור ראשון בתורת הכשרות, ובאותה הזדמנות נתחוויר לי שבדברים מסוימים אנחנו נבדלים מן הסובבים אותנו.

את מסכת מושגי היסוד ביהדות קיבלתי בגיל צעיר מאד בחיידר הקהילתי שלי בית הכנסת, הרבה לפני בית הספר היסודי. לא מזמן הוצג על גבי המרקע סרט שמראה איך רבי מרביץ תורה לדרדקים באיזה חיידר ירושלמי - מחזה לא מרנין במיוחד. גם אני הייתי משנן בצורה דומה, קומיץ אלעף או, קומיץ בית בן, אלא שהשנים שביליתי בלימודי קודש, לא הותרו בי משקעים מרירים או בלתי נעימים, להפך. למדתי את התורה בחדווה וגם דברי חכמה חשובים אחרים אם כי פחות נעלים, כמו למשל באיזה קלות אפשר להמית גוי: היית פשוט נעמד ניצב לחבר מהחיידר ושנינו משתינים בצורת צלב וזהו, במקום כלשהו שלא היה ברור כל צורכו, הגוי שבק חיים לכל חי. בין החוויות הבלתי נשכחות של החיידר, ראוי לציון מיוחד ביקורו של הרבי מסאטמר. מלווה עוזרים, "ערעב יויליש" זה הופיע מן הסתם כדי לבחון את ידענותנו בתורה, אבל מה שזכור לי בבירור הוא שבתום ביקורו חילק לכל אחד מהדרדקים סוכריות, ולא על ידי שרף, אלא בידי הקדושות ממש.

הסיפורים מהתנ"ך היו לי חלק אינטגרלי מחוויות הילדות. באותם ימים יכולתי למשל לחוש את טעמו של בשר שור-הבר שם בגן-עדן וגם של הלוויתן, והשאלה היחידה שנוותרת בלתי פתורה הייתה מיקומי ליד שולחן המכובדים. לכל הדברים הטובים הללו צריך להוסיף את בית הכנסת בשבתות ובחגים השונים, ובמיוחד בחג השבועות כשכל כולו נדף ריח ניחוח מגודש

הקישוטים של ענפים ריחניים. וההתגודדות בחצר עם החברה, בזמן שהגדולים היו טרודים בתפילה, עם כיסים גדושים מצות בפסח, או עוגות שמרים ריחניות בשאר החגים. כל אלה הם חלק מאותן חוויות.

חברי הטוב באותם ימים היה שיינפלד אָרי *Schönfeld Ari*, בן אחות של אמי, הדודה אלוירה. היה בן גילי, גדלנו יחד ואתו ביליתי את רוב ימי ילדותי. הם התגוררו במרחק הליכה סביר מביתנו ואָרי היה אוכל וישן אצלנו לעתים, והיינו מתחלפים מדי פעם בהרפתקה זו. בקיץ היינו מבליים בביתו של סבא שלו, בכפר קטן ליד סאטמֶר. זה היה בית מרווח מאד, ספוג כולו ריח כבד של דברי חלב, ומסביבו חצר גדולה שבה יכולת לבחור אם להבריח ברווזים או לתפוס פרגיות. הריח הנזכר לא פסח על בני המשפחה שכולה עסקה בטיפול ובייצור גבינות וחמאה. הם היו אלה שסיפקו כל בוקר חלב, גבינה כחושה וחמאה טריים, לנו ולכל בני המשפחה הענפה שבסאטמֶר. סבא שיינפלד היה מעיר אותנו השכם כל בוקר, מעמיס אותנו על עגלה יחד עם כדי החלב והיינו נוסעים לאסוף את החלב היומי אצל איכרי הכפר. טעמו של החלב החם והמוקצף, שזה עתה יצא את עטיני הפרה, יחד עם שאר נפלאות הכפר, הם חלק מזיכרונות של ילדות מאושרת, זיכרונות שליוו אותי שנים רבות.

בגיל הנעורים היינו עורכים טיולים בעיר וסביבותיה. לא היו לי אופניים משלי - מותרות כאלה היו מעבר ליכולתנו הפיננסית - ולטיולים מהסוג הזה הייתי צריך להשאיל אותן מן העסק של אבא, דבר שזכיתי בו כל לא אימת שהתחשק לי. בבוקר של אחד מימי קיץ שטופי שמש, גמלה בלבנו ההרפתקני החלטה להרחיק עד מיקולָא, הכפר שבו התגוררו שתי משפחות פרידמן - בני הדודים של אימא. עם קבלת אישור לאופניים הנחשקות, יצאנו לדרך הארוכה והגענו למיקולָא לקראת צהריי היום, ללא בעיות. מצאנו את ביתו המפואר של האח העשיר מביניהם ואישתו שיצאה לקראתנו לא נראתה קורנת מרוב שמחה למראה האורחים הבלתי צפויים. היה יום נהדר והדודה חילקה לנו כיבודים על הדשא שלפני הבית, אף על פי שהיינו מעדיפים ארוחה רצינית בהתחשב בדרישות הקיבה בשעה זו של היום. מעבר לכך לא מצאנו בכפר שום דבר שיעורר את סקרנותנו, הדודה לא התאמצה לתת רעיונות, פרות ומיני חיות בית ראינו כבר שנים קודם לכן וגם צוענים למכביר.

בינתיים בשמי הקיץ שמעלינו, הלכו והתקבצו העננים לצורות מאיימות ונראה היה שהגיע זמן לשוב הביתה ובלי השתהות נוספת. בתחילת הדרך נתקלנו ברוח קלה ונעימה שלא שינתה את מהלך הרכיבה, רק כעבור זמן התחילו להופיע קשיים שהפכו במהרה לבעיות של ממש. השמש נעלמה זה כבר מאחורי עננים כבדים, הרוחות הלכו והתחזקו והפכו במהירות מפתיעה לסערה מלווה גשם זלעפות, ברקים ורעמים מפחידים. רכבנו נגד הרוח החזקה עד כלות כוחותינו וכשלא יכולנו יותר נפרדנו מן האוכף והמשכנו ברגל, נאלצים לדחוף את הכלי הארוך אשר נהיה כבד יותר עם כל דקה שעברה. הערב כבר ירד, הבגדים מזמן לא שימשו לנו מגן

מהגשם האכזרי ואי אפשר היה לצפות לישועה כי איש לא נראה על הדרך. המצב היה כבר על סף ייאוש כאשר במרחק מה, קרוב ממש לשפת הכביש, נראו לפתע אורות מבצבצים מחלונות של בית בודד. אבן ירדה לנו מהלב ובתחושת הקלה ניגשתי לשם ודפקתי בדלת הכניסה. האישה שהופיעה בפתח העיפה בנו מבט, הבחינה כנראה שמדובר בשני נערים יהודים, טרקה את הדלת בפנינו בלי אומר והשאירה אותנו לחסדי שמיים. הסערה פסקה באותה פתאומית שבה פרצה והצלחנו להגיע בשארית הכוחות, כל אחד לביתו שלו. אימא כבר חיכתה לי בפתח ובזמן שהחלפתי בגדים הספקתי לספר על כל הרפתקאות היום. היא לא יכולה לסלוח לדודה פרידמן על שלא טרחה להכניס אותנו לבית האחוזה - איזה אנשים מתנשאים, היא אמרה! ואני חשבתי רק על הגויה ההיא שלא נתנה לנו מחסה מפני הסערה.

עם חלוף שנות הילדות, הלכה ודעכה חברות זו עם אָרי, בעיקר משום בתי הספר השונים שלמדנו בהם ודרכינו נפרדו סופית בגיל אחת עשרה, בזמן שעברתי ללמוד בגימנסיה בנג'יאָרד. כשחזרתי כעבור שנים לסאטמֶר, היינו כבר נמנים עם חוג חברים שונה לגמרי ונפגשנו בעיקר באירועים משפחתיים. בפעם האחרונה ראיתי אותו ואת משפחתו בתחנת הרכבת של סאטמֶר לפני שנדחסנו כולנו לתוך קרונות משא בדרכינו למחנות. מכל משפחת שיינפלד לאגפיה לא נשאר זכר, כולם כאחד נכחדו אי שם במחנות.

האחים

צוצי, אחי הבכור, היה כחמש שנים מבוגר ממני ובשנות ילדותי היה קשור אלי יותר מאשר לאָמי. הוא נשלח בגיל צעיר, כנראה לאחר סיום בית הספר היסודי, ללמוד בישיבה המכובדת של הרבי מטאשנֶד *Tasnád*, עיירה במערב טרנסילבניה. הדבר היחיד שנודע לי על השנה או שנים שבילה שם הוא שהיו לו הישגים נכבדים בתורת הכדורגל, מקצוע שהתמחה בו יחד עם ווילינגר העֶרשי, חברו מסאטמֶר. את הבחור הזה עתיד הייתי לפגוש בתל אביב, באחד מימי הזיכרון שנערכים שנה בשנה ליהודי עירנו, וממנו שמעתי קצת סיפורים מפעילותם המשותפת בישיבה. הערשי זה, בניגוד לאחי, לקח ברצינות את מה שלמד בישיבה, שיחק כדורגל בסאטמֶר ולאחר שעלה ארצה, נהיה מאמנה של קבוצת נשים בחולון וממשיך בנושא כאחד מעסקני הספורט המקומיים.

לא ברור אם הגיעו שמועות אלה לאוזני ההורים, מה שבטוח הוא שאבא לא שבע נחת מהישגיו בלימודים, השלים בצער רב עם המציאות והבין שאפסו סיכויי צאצא זה להימנות עם תלמידי החכמים. לכן, כצעד מתבקש, צירף אותו לעסקי הקמח אלא שלפי ההדים שנשמעו בבית, גם בפעילות זו נחל אכזבות לא מעטות. בנוסף לאי אלה הרפתקאות עסקיות שלא היו לרוחו של אבא, צוצי גם נתברך בכיסים מחוררים וסבל מבעיה מתמדת של מחסור במזומנים. אבא כנראה לא היה מוכן לספק את כל צרכיו הידועים והפחות ידועים, ובמצב זה יכולתי רק לנחש איך השיג פתרון לבעיותיו.

באחת השבתות, כשהיינו כבר בדרך הביתה מבית הכנסת, צוצי שלא כהרגלו איחר להצטרף אלינו. בתקופה זו - הייתי כבן ארבע עשרה - אנחנו הבנים כבר לא היינו מתפללים יותר ב"שער התוירע", בית הכנסת שבו היה לאבא תפקיד נכבד כגבאי, אלא בבית המדרש לצעירים, ב"תיפערס בחירים". זה היה אמנם נכון רוב הזמן, אבל היו מקרים שהעדפתי להסתובב עם החבר'ה בפארק הגדול, על פני התפילה בבית המדרש. ואם אני הקטן בין החוטאים, על אחת כמה וכמה נכון הדבר לגבי צוצי ואמי. התפילה אצל הצעירים התנהלה במהירות גדולה יותר, כך שתמיד נותר לנו זמן להצטרף אל ההורים, כשהיו בדרכם הביתה. לאחר שהיינו חוזרים, אבא היה שואל: התפללתם? ולאחר התשובה החיובית באה השאלה המתבקשת, איפה? על כך היינו עונים כמו מקהלה ובלי היסוס: בתיפערס בחירים, כי היה ברור שכף רגלו של אבא לא תדרוך במקום הזה. והוא תמיד הסתפק בתשובה, אם משום שהאמין בדברינו או, כפי שהיה נדמה לי לא פעם, משום שלא רצה לדעת את האמת. הוא עשה את המוטל עליו, וברוב חכמתו לא ראה טעם לחקור יותר.

דרכנו הביתה הלכה והתקצרה וצוצי עדיין לא נראה באופק. הלכנו בבהילות לחפש אחריו בכל מקום אפשרי, חזרנו אפילו ל"תפארת בחורים" בתקווה ששקע שם בויכוח חשוב, ללא הואיל. עד שבסוף אמי, אשר ידע כנראה יותר ממני, מצא אותו משחק ביליארד באחד מבתי המלון.

דוגמא נוספת להפתעות שידע להמציא, היו יחסיו הממושכים עם צעירה נשואה (לא עלינו!) ואם לא די בכך, בעלה היה חסיד בחצר אחד הרבנים. הסיפור העסיסי הגיע לאוזני צעירים רבים ומהר מאד הפך לחגיגת רכילות בכל העיר. כרגיל במקרים אלה, נמצאה גם אותה נפש טובה שדאגה להביא את דבר הקשר האסור לידיעת אימא. היא לא עצמה עין במשך לילות רבים מרוב חרדה למה שעלול להתפתח מהסתבכות זו ואני יכול רק לשער את עגמת הנפש של אבא אשר כאחד מנכבדי הקהילה היה בודאי ער לרינונים שפרחו על הנושא בבית הכנסת.

משחקי הביליארד ומשחקים אחרים כמו גם הרפתקאותיו עם בחורות תרמו לא מעט לחסרון-כיס שהיה שרוי בו לרוב ואבא שלא היה מעודכן בכל מעשיו לא הזדרז למלא את החסר. למרות כל הצרות שסיפורים אלה גרמו לו, לא ראיתי בו בן סורר ומורה, להפך - לי היה נדמה שהיה

בן טוב ואוהב לא פחות מאחיו הצעיר. היה אולי נאלץ לפרוק עול מדי פעם, וחבל רק שלא השכיל לתמרן את ענייניו ללא קונפליקטים מיותרים עם ההורים. מכל מקום אני חב לו תודה על שפתח לפני צוהר אל מסתרי קריאת ספרים. היה מביא הביתה ספרים צהובים, כפי שנקראו בפי כל, שמהם הכרתי את נוואדה והרי הרוקי ואת ההוא, הטוב, שמכל מצב יצא תמיד מנצח. צוצי סיפק גם ספרות יפה - חוברות קטנות ומעוטות עמודים, מיני רומנים קצרים למשרתות אשר די היה בהם לגרות את סקרנותי ואת הרצון לקרוא עוד ועוד.

אמי היה שונה ממנו מכל בחינה שהיא. במבנה גופו היה דומה יותר לאימא ולמשפחתה; בעל קומה גבוהה מהממוצע, פניו מוארכות, אף קטן וישר, וצבע השערות - באזור הזהוב - הבדילו אותו משאר בני המשפחה. תמיד חשבתי אותו ליפה בין שלושתנו. היינו קרובים יותר בגיל וגם בנפש ולא פעם היה עושה איתי חסד ומצרף אותי למפגשים עם החברים שלו. כפי שקורה לעתים, הבדלי הגיל הלכו והתרחבו עם השנים ובמקביל לכך התרופפו גם הקשרים בינינו ונחלשו לבסוף עוד יותר כשעזבתי את סאטמר.

בשנים הראשונות בבית הספר היו לו קשיים בלימודים, ובשתיים או שלוש כתות - לא זכור לי כמה בדיוק - נאלץ לבלות פעמיים. לא הבנתי מדוע נכשל פעם אחר פעם, כפי שלא היה לי הסבר לשינוי שחל אצלו בכתה ד' ואשר התבטא באופן ברור בלימודים. לפתע נהיה תלמיד טוב והשתעשע אפילו ברעיון להמשיך בבית ספר על יסודי, אלא שלדעת ההורים, כל הרצון היפה הזה בא לו קצת באיחור וחשבו שבגיל הזה מוטב לו לרכוש משלוח יד. כך היה והפור נפל, מסיבה לא ידועה לי, על ייצור ארנקים ותיקי עור. אבא מצא מפעל קטן ושם התקבל לעבודה כמתלמד ביחד עם בחור בשם פריד י'דו, בן דוד של ארווין. בתחילת דרכו בעורות, נדמה היה שטוב לו בעבודה ושמח בחלקו, הוא טרח והסביר לי באריכות את תהליך היצירה והפתיע אותי כשהעניק לי במתנה ארנק יפהפה, מעשה ידיו. אבל הרומן עם התיקים לא נמשך הרבה זמן, הוא לא ראה את עתידו במקצוע הזה - אפילו פיתח כלפיו שנאה של ממש - ובסופו של דבר קם ועזב את המפעל. בשיחה שהייתה לנו על כך, חזר והזכיר שוב את ההחלטה האומללה שאילצה אותו לנטוש את הלימודים. כניסת הגרמנים להונגריה ועזיבתו את סאטמר כדי לחמוק מגיוס למחנות העבודה, שיחררה אותו כליל מעולו של מקצוע זה.

בכתה בין גויים

עד גיל שבע בערך הייתי תלמיד בחיידר ושקוע כל כולי בלימודי קודש. באותן שנים מאושרות הזדהיתי הזדהות מלאה עם גיבורי התנ"ך השונים, כל אחד בתורו בהתאם לפרשת

השבוע. יכולתי לראות עצמי בתפקיד החביב עלי של יוסף בעל החלומות, אף על פי שהיו חסרים לכך מספר לא קטן של אחים, וגם אלה שהיו סירבו בכל תוקף להשתחוות לפני. שנאתי כמובן את פרעה, החרטומים עוררו בי גיחוך ושמחתי שמחת אמת על כל מכה ומכה שנחתה על ראש המצרים ובמיוחד על כך שכל החיל העצום הזה שקע במצולות.

רוב רובם של הילדים שלא המשיכו בחיידר ואחר כך בישיבות, הלכו לבית הספר היהודי שפעל בסמוך לאזור בתי הכנסת, שם התנהלו לימודים חילוניים מקובלים על השלטונות. כך עשו כל חבריי בני גילי כמו בלא, ארווין, והבנות שלימים הייתי בחברתן. כאשר ב-1932, הגיע תורי להתחיל בלימודי חול, התגוררנו כבר במרכז העיר, ברחוב ראקוצי *Rákóczi*, הרחק מריכוזים יהודיים, ושם בפינת הרחוב, מרחק כמה עשרות מטרים בלבד מהבית, שכן לו בית ספר יפה, מוקף עצים וחצר ענקית. אפשר לשער שקירבה מיידית זו הכריעה את הכף לטובת בית ספר של גויים שבו כל הילדים יושבים כמובן גלויי ראש. אימא היה לה ללא ספק חלק נכבד בהחלטה הגיונית זו, ואיש לא שיער שמשמעותה עבורי תהיה, ארבע שנות ילדות אומללות במוסד השנוא הזה. מלבדי לא היו יותר משנים שלושה ילדים יהודיים בין כותלי בית הספר - המצטיין בכתה היה יהודי - "השיקוצים" שונאי ישראל כפי שקראנו להם, לא הרעיפו אהבה רבה על מיעוט בזוי זה שבחוצפתו הרבה אף הצטיין בלימודים. לא, אני לא נמנית על גאונים אלה, רחוק מכך. במשך ארבע שנות לימודים בבית ספר זה לא זכיתי בציונים שעברו את הממוצע, ואף על פי שלא היוותי איום על מעמדו של אף אחד, הבריונים שביניהם לא הפסיקו להציק לי בהפסקות. במקרים אלה איש כמובן לא טרח לבוא לעזרתי וזה לא דבר מפליא, בהתחשב בעובדה שבמשך אותן שנים לא הצלחתי לרכוש אפילו חבר אחד לנחמה, לא מבין היהודים המעטים ובודאי לא מבין ילדי הגויים. ובאשר למורים - לאמיתו של דבר, אני יכול להעיד על אחד בלבד - להם היו למזלי דאגות חשובות יותר כי לעולם לא היו מתערבים לטובת יהודון שאפילו איננו מצטיין בלימודים.

בבית ספר זה כמו בכל בית ספר קתולי, נהוג היה להתפלל מדי יום תפילת *Pater noster qui est in cellum...* לפני תחילת הלימודים ובסיומו. ליהודים הותר שלא להשתתף באמירת התפילה, אם כי חייבים היו לעמוד דום כמו כולם. באחד הימים - הייתי עדיין בתחילת הקריירה בכתה א' - לאחר סיום תפילת הצהרים ובעודנו עומדים דום, ניגש אלי מורי האהוב, נעמד לידי ובלי לומר מילה, הרעיף עלי לפתע סטירת לחי מצלצלת. זאת לא הייתה סתם סטירה, הייתי כבר בבית וזמן רב אחרי שהכאב חלף ועבר, עדיין המשכתי לשמוע צלצול באוזן. וכל העונש החמור הזה על שום מה? על כי, לדבריו העזתי לצחקק בזמן התפילה. זאת הייתה כמובן עלילה שפלה. ראשית תפילות יומיומיות אלה לא נראו לי מגוחכות כלל, ואפילו כך היה הדבר האם הייתי, אני היהודי שלא גדול במיוחד בגבורה, מעיז להביע את דעתי בצחקוק? אפילו היו מדגדים אותי הייתי מתאפק ולא מרשה לעצמי לעשות דבר חמור שכזה.

אינני יודע באיזה שלב גמלה בלב ההורים ההחלטה, שיהיה זה לטובתי אם אמשיך ואלמד בגימנסיה, ומה הביא אותם לכך. במשפחתנו המורחבת לא היה תקדים שאפשר היה להתייחס אליו,

ובבית הכנסת עתיד הייתי לשמוע רינונים על החלטה נועזת זו של ע'רעב מוישע פולאטשק, הגבאי וחבר הנהגת "שארע תוירע". מכל מקום היה ברור שבבוא היום אגש לבחינות המעבר, אשר במקומותינו נקראה בגרות קטנה.

לקראת סוף השנה הרביעית זימן אותנו מורה חביב את אימא לבית הספר, ובנוכחותי הודיע לה, כי לאור ההישגים הדלים שלי בלימודים וכדי למנוע פגיעה בשמו הטוב של בית הספר, ההנהלה החליטה לא להתיר לי לגשת לבחינות המעבר לבית הספר התיכון. זה היה שקר כמובן, ואני חושב שלא הייתה להם זכות למנוע ממני את הבחינה. מכל מקום המכה הייתה קשה ומעליבה, והורי החליטו שלא לקבל את גזר הדין. אימא, שחזרה אליו עם רמז דק בצורת תרנגולת בריאה, הצליחה למנוע את רוע הגזירה על ידי הסכמתה לכך, שמורי השנוא ייתן לי תמורת תשלום נאות שיעורים פרטיים. וההצלחה לא איחרה לבוא. אמנם שיעורים רבים לא קיבלתי - הוא היה רוב הזמן בגילופין - ובכל זאת עברתי את הבחינות ולהפתעתי בציונים טובים מאד, ציונים שהעניקו לי מקום שלישי מבין כל ילדי העיר שנבחנו שם, והטוב ביותר מבין הילדים היהודיים. הייתה זאת שיחת היום בין רבות ממשפחות היהודיות בעיר, ואימא הייתה גאה מאד כשדודה פרידמן, אימא של ג'לא, באה לאחל לה מזל טוב על הצלחתי המפתיעה. בתוך תוכי ידעתי שהסיבה להצלחה הייתה העידוד הרב שקיבלתי מההורים שציפיותיהם לא הרקיעו שחקים והבטיחו שאפילו אכשל, איש לא יבוא אלי בטענות. עובדה זו נסכה בי כנראה בטחון רב; ניגשתי לבחינה רגוע, ללא מורא וללא חשש.

2. נדודים

נגינארד

בסופו של דבר כל הטרחה הזאת הייתה מיותרת, כי הורי החליטו לחפש בית ספר יהודי מתאים ולפטור אותי מעונשם של הגויים. הבחירה נפלה על נגינארד *Nagyvárad*, שם פעלה זה שנים גימנסיה יהודית מסורתית בת ארבע כתות ולימדו בה לפי תכנית לימודים ממלכתית מאושרת. בנוסף לכך הייתה שם גימנסיה של הקהילה הניאולוגית - רפורמים של ימינו - ואפשר היה להמשיך בה עד לבגרות. כנהוג בימים ההם איש לא שאל את דעתי, ועל כל זה הוחלט ביחד עם משפחת דוד כנראה, משפחה שעד אז אפילו לא ידעתי על קיומה, ואת הסיפור שמאחורי הדיון המשותף לא טרחתי לברר כשהייתה עדיין אפשרות לכך. ניסיתי את כוחי בימים אלה אצל אימרה, אבל פרט לגילוי שקיימת איזו קירבה משפחתית בין אימותנו לא הגענו רחוק יותר.

מכל מקום, בוקר עצוב אחד של שנת 1936 מצאתי עצמי יחד עם אבא בכרכרה בדרך לתחנת הרכבת, לכיוון עתיד בלתי ברור ומפחיד קצת. הייתה זאת ללא ספק קריעה קשה מתוך חיקה החם של המשפחה והבית. ליד הכרכרה נפרדתי מאימא פרידה מרגשת, מלווה דמעות צער מצדה ובכי מר מצדי, והייתה לי תחושה שבאחת עומד לו להסתיים כל פרק הילדות. בתחנה המתין לי אימרה בליווי אבא שלו וכשהגיעה העת, עלינו - שני ילדים בני אחת עשרה - על הרכבת ופנינו לנגינארד.

לא ברור לי מדוע לא טרחו לאכסן את שנינו אצל אותה משפחה. אני מצאתי עצמי בביתם של אנשים אשר מוצאה של האישה ממשפחה מאד מכובדת בסאטמר - כנראה גורם חשוב בבחירה. ביתם, ברחוב סאצ'ווי *Szacsvai*, היה קרוב מאד לבית הכנסת ולגימנסיה שבקצה הרחוב, וגם לגימנסיה של הבנות שממול. ספק רב אם אבא או אימא היו מודעים לכך שהבתים בקצה השני של רחוב ארוך זה שימשו משכן מפואר לזונות העיר. בנה של משפחת גוטמן, בן גילי וכזה "סבונל" כזה, לא התחבב עלי במשך כל ימי שהותי אצלם ומעולם לא נעזרתי בו בשיעורים למרות שהוא היה התלמיד המצטיין של הכתה - ואולי דווקא בגלל זה. לעומת זאת אחותו באָבָה, צעירה ממני בשנה

ולא יפה במיוחד, נהייתה במרוצת הזמן שותפה פעילה בגילוי מסתרי הביולוגיה שלא נלמדו בגימנסיה. היא והעוזרת הרומנייה היפה היו נחמתי היחידה בבית זה, ומלבדן שום דבר בו לא היה לפי רוחי.

כבר בבוקר ראשון, בזמן קשירת שרוכי הנעליים, תקפו אותי הגעגועים לבית עד כדי כך שלא יכולתי להתאפק ומיררתי בבכי חרישי. מחזה זה חזר על עצמו בוקר בוקר - גם אחרי שחזרתי מחופשות - ונמשך בדרך כלל כשבוע. בעלת הבית העגלגלה הייתה נסבלת איכשהו לעומת בעלה, יצור ג'ינג'י פוזל ונאלח. הריחות, בייחוד ריח של בצל חרוך שכל הבית היה ספוג בו הטריף את דעתי ולקח זמן עד שנחירי התרגלו לכך.

שנתיים תמימים גרתי אצל משפחת גוטמן ועם הזמן נתגלו בפני סודות הבית, בחלקן בעזרת העוזרת היפה ולא מעט באמצעות החושים המיוחדים של ילד בגיל זה. ניסיונותיו החוזרים ונשנים של בעל הבית הגועלי לזכות בחסדיה של העוזרת, נודעו לי ממקור ראשון וכנראה גם לבעלת הבית ואת המריבות שפרצו בין בני הזוג בעקבות עיסוקי אהבים אלה אפשר היה לשמוע מבעד הקירות. כל המסכת הזאת והאווירה הטעונה שנוצרה מכך הדגישה ביתר שאת את הזרות ואת הניגוד החריף בין מה שהייתי רגיל לו לבין הבית הזה.

אימא השתדלה להמתיק במקצת את הגלולה. מעת לעת שלחה חבילות עמוסות מאכלים שהיו חביבים עלי, כאלה שידעה שהם מעבר לאמצעייהם של מארחי. מהחשובים שבהם היה בשר אווזים מעושן - מעדן מלכים שאימא הצטיינה בהכנתו. את הבשר הזה לא יכולתי לשמור במזווה משום ריחו החריף וכדי לשמור על איכותו הייתי תולה חזה שלם על אחד הווים במזווה של משפחת גוטמן. לא עברו ימים רבים וקיבלתי רושם מוזר שהמאכל האהוב מתכלה במהירות בלתי סבירה. לא התעצלתי ומצויד בחושים של בלש סימנתי בו חריצים בכל פעם שחתיכתי לי מנה. על ידי פעולה חכמה זו נוכחתי אומנם לדעת שלא חשדתי בכשרים - החריצים אכן נעלמו פעם אחר פעם - אלא שכל ההתחכמויות לא עזרו, הרי לא יכולתי לשמור שם במשך יממה שלמה, מישהו מבני המשפחה המשיך להיות שותף נאמן לתענוגותי.

בניגוד לאכסניה אצל משפחת גוטמן, התרשמתי מהגימנסיה עלתה על כל הציפיות. זה היה כאילו חזרתי לימי החיידר הטובים, לימים שכל התלמידים היו יהודים כמוני, ובעיני המורים לא הייתי שונה מכל ילדי הכתה האחרים. המורים כאן - מלבד אדון *Peta*, המורה המצחיק למוסיקה - נחמדים ונחמדים פחות, היו יהודים כשרים כולם. פָּטָא זה היה מנצח בדקדקנות על מקהלת הכיתה כשהוא פוסע לפנינו קדימה ואחורה, עד שבאחד הפעמים פסע אחורה צעד אחד מיותר, נתקל בפודיום והשתטח עליו כל אורכו, לקול צהלת הכתה - מחזה נדיר ובלתי נשכח שצפינו לו בכל שיעור למוסיקה.

הוריי ביקרו אצלי פעם אחת בלבד, זמן קצר אחרי תחילת שנת הלימודים הראשונה, ובהזדמנות זו ערכו סיור גם בבית הספר. אימא סיפרה לי לאחר מעשה, שבזמן שהגיעו הייתי באמצע שיעור והם נאלצו להמתין לי בפרוזדור. אבא, מתוך סקרנות הציץ לתוך הכתה דרך חור

המנעול והמראה של המון ילדים, רובם בעלי פאות כשלי, יושבים עם כיפות על הראש ולומדים לימודי חול, עשה עליו רושם בל ימחה. היה שם דבר נוסף שגרם לו נחת רבה; מי שהיה מעוניין בכך יכול היה להשתתף בשיעורי תלמוד יומיים בהדרכתו של שטיינר דודי, מורנו לדת וליהדות. שיעורים אלה התקיימו אחרי שעות הלימודים הרגילים ואני הייתי בין המתנדבים המועטים למילוי השורות, לפחות במשך שנת הלימודים הראשונה.

כל הדברים הטובים הללו לא הפכו אותי לתלמיד טוב במיוחד - פרט למתמטיקה וצרפתית, נשארתי במשך כל ארבע השנים עם ציונים של בינוני פלוס. לא הייתי מוטרד מכך, כשלעצמי שמחתי בחלקי ומההורים לא שמעתי אף פעם מילות ביקורת.

בשיעורי היסטוריה וגיאוגרפיה לדוגמא, יכולתי להירדם מרוב שעמום. זלצר המורה, כל חכמתו הסתכמה בכך שהיה קורא באדיקות את פסוקי היום, והיה משאיר לנו לשנן את הטקסט שזה עתה שמענו מפיו, לקראת השיעור הבא. צורה זאת של לימוד לא הייתה חביבה עלי במיוחד - לרוב הייתי מתקשה לזכור תאריכים היסטוריים חשובים - ובמשך השנים בין כתלי בית ספר זה, לא עברתי את הציון שש בשני המקצועות הללו. בשפות לעומת זאת, המצב היה טוב בהרבה הודות לקליין, המורה החביב ובאשר למתמטיקה - כישורי היחסים בתחום זה גרמו לי קצת נחת, ובהזדמנות אחת סיפקו לי מקור הכנסה ובפעם הראשונה בימי חיי. מעשה זה אירע כאשר אבא של אימרה הטיל עלי תפקיד לעזור לו במתמטיקה, משום שהיחסים בין תורה חידתית זו לבין אימרה היו רוב הזמן משובשים. כאות הוקרה עבור מאמצים מוצלחים אלה, הוא הפתיע אותי וקנה לי כובע אופנתי אשר בעיני היה כסמל להשתתפותי בפרנסת המשפחה, והייתי גאה מאד על כך. בעקבות פעילות הדרכתית זו החלה לפרוח בין אימרה לביני ידידות אמיצה, אשר עם הזמן הלכה והתחזקה ומלבד הפסקות קצרות שנגרמו על ידי תהפוכות הזמן, נמשכת עד היום.

בתום השנה השנייה עברתי לגור עם אימרה - הרעות בינינו הייתה כבר עובדה קבועה - שכל אותו זמן התגורר מרחק כמה בתים בעברו השני של אותו רחוב. לא ברור לי, גם לא לאימרה, מדוע צריך היה להמתין שנתיים לשינוי המיחל הזה.

ואכן זה היה שינוי משמעותי. הבית אצל משפחת קירשנבאום היה מרווח בהרבה ממגורי הקודמים והמאכלים שאישתו התקינה לנו טעימים יותר לאין שיעור. מר קירשנבאום - חרדי מכובד בעל זקן עבות - היה יהודי נחמד וטוב לב שלא היה מרבה להתערב במה שנעשה בבית וחשוב מכל, מעולם לא הציק לנו בעניינים שבינינו לבין הבורא. אימרה לא ידע להעריך את מצבו הטוב ולא הפסיק להציק לאישתו החסודה. היה מתגרה בה בכל עת ובכל הזדמנות, וכשהגיבה בזעם היו שיניה התותבות נעות ונעתקות ממקומן, למגינת לבו של חברי הטוב אשר היה מוסיף חטא על פשע ובכשרון לא מבוטל היה מחקה אותה ובצורה שבה הייתה לועסת את האוכל. המסכנה יצאה מכליה בגלל התגרות מבישה זו, והייתה מתרוצצת מסביב לשולחן כדי להשיג את הפרחח ולהעניש אותו. בקיצור היה שמח בבית הזה. אני התייחסתי אל שניהם באותה מידה של כבוד ובסתר לבי ריחמתי על הדודה אף על פי שנהייתי כל רגע מהקרס הזה ומתעלולים נוספים של אימרה.

לפעמים גם מיקי גרין היה מצטרף אלינו ועשינו יחד שיעורי בית. באותן הזדמנויות היה מביא ערמונים שהוריו שלחו לו מהבית והתפאר בכך שהם הגדולים והמשובחים ביותר בכל רומניה, והם היו באמת נפלאים. זה היה הוא שגילה לנו את הסוד, שבקצהו השני המרוחק של רחוב סאצ'וואי, שוכנים בתי הזונות של העיר. היינו מקשיבים בהתפעלות כשסיפר על התנסויותיו בבית ההוא ועל ההיא שהייתה מעניקה לו מחסדיה, ועל השבחים שהייתה מחלקת לו על ביצועיו, תוך כדי ציון שאפילו מבוגרים לא היו מתביישים בגודל הכלי העומד לרשותו. היינו אחרי גיל הבר-מצווה והסוגיה הייתה בעל חשיבות רבה ולכן בדקנו את העניין בכובד ראש, השונו ומצאנו שהבחור אכן התברך ולא רק בערמונים ענקיים. הייתי מקנא בו ובייחוד בעוז רוחו, אבל צריך להודות שלא מעט פעלולים למדנו ממנו תוך כדי עשיית שיעורי בית אלה.

כאן צריך להזכיר לטובה את בתם של הזוג קירשנבאום, את רוז' תכולת העיניים, בהירת השער ובעלת הגזרה החטובה. שמץ מזה נתגלה לנו באחד הימים כאשר בדרך מבית הספר ראינו אותה דרך חלון המטבח חופפת את ראשה בעוד פלג גופה העליון גלוי לעיני כל. תמונה בלתי נשכחת לשנים רבות. כשבאתי לגור אצלם היא הייתה כבת שמונה עשרה ומשהו - בכלל לא בליגה שלנו - ומאורסת לבחיר לבה.

במשך שנתיים התרגלה לנוכחותו של אימרה והייתה מתייחסת אליו כאל ילד, אבל כלפיי גילתה מידה רבה של חשדנות אף על פי שהייתי מבוגר ממנו בפחות מחצי שנה. הנימוק לכך היה, כפי שהסבירה לנו, שהייתה נוהגת להציץ בספרים שאני קורא והגיעה למסקנה שיכולתי למצוא בהם לא מעט דברים מהחיים האמיתיים. אמת, באותה תקופה בלעתי את מלחמות היהודים של ליאון פויכטוונגר והיו בו סצנות נועזות ביותר עבור נער בן שלש עשרה בעל דמיון. היא גם עלתה על עקבות כמה מהסודות הכמוסים ביותר שלי וגילתה משהו ממה שלמדנו עם החברים בשיעורי הבית - סיבה מספקת לנהוג אתי בזהירות ולשמור מרחק בטוח.

מדי פעם הייתה בכל זאת מצטרפת אלינו למעשי קונדס ילדותיים - אם כי במחשבה שניה, לא כל כך ילדותיים. מעברו השני של אחד הקירות התגוררה רומניה שלפי השמועות עיקר פרנסתה באה לה ממכירת תענוגות לקצינים רומנים. ליד קיר זה עמד ארון בגדים גדול ממדים ומעליו חלון צר הפונה לחדר השכן. כאשר היו נשמעים קולות של גבר מאחורי הקיר, היו אימרה ורוז' עושים תרגילי אקרובטיקה מסובכים כדי להגיע עד גובה האשנב ולהשביע את סקרנותם. מה לעשות, הארון הגדול הפריע ואי אפשר היה לראות הרבה.

אחד מחברי אותה כיתה היה *Goldstein Ernö* - לימים יחזקאל ברנע ושגרירינו באתונה - קראנו לו גולי והוא לא השתייך לחבורה שלנו, אבל מסלול חייו עתיד היה להצטלב לא פעם. הוא הצליח לגנוב את הגבול הרומני, זמן מה לפני תחילת האירועים שהביאו לחיסול יהדות טראנסילבניה וכבר ב-1944 עלה לארץ. אחיו, פרץ גולדשטיין, מהצנחנים שנשלחו להונגריה על ידי הישוב היהודי בארץ ישראל, נתפס על ידי הנאצים והוצא להורג על ידם. נפגשנו שוב בחיפה בתום מלחמת השחרור, אני אז סטודנט בטכניון והוא מתלבט בין שירות קבע במודיעין לבין מזרחנות

ויחסי-חוץ, ועד היום שמרנו על קשר. ישר מהישיבות הגיע אלינו *Landau Marczy*, מבוגר בשנתיים מיתר התלמידים ותלמיד מצטיין - לימים ד"ר לנדאו רופא פנימי בחיפה. ו- *Krausz Vili*, בן של רב קהילתי אשר לימים היה מארגן את חגיגות צליחת הכינרת, בשם וילי קדם מקיבוץ מעגן. פגישה מוזרה ביותר הייתה עם חבר אחר לספסל הלימודים מהגימנסיה בנאגוארד. הדבר קרה לאחר שחזרתי משהות של שבע שנים משוודיה, וניסיתי את מזלי כשותף זוטר במשרדו של אדריכל גליקסון. היינו אמורים לתכנן עבור הרב כהנמן הידוע מבני ברק, את מתחם המגורים שלידי ישיבת פוניבש - שכונה חרדית שלמה באשדוד. היזם היה יהלומן ובעל קרקעות עתיר נכסים בשם יהודה זיס, מחסידיו העשירים של הרב, ולקראת חתימת חוזה התכנון נקבעה פגישה בביתו שלידי כיכר המדינה. על מנת לחלוק כבוד לרבי, באנו מוקדם יותר וחכינו לבואו לפני הכניסה לבית. בשעה היעודה הגיעה המונית ולרבי שיצא מתוכה, נראה מתלווה יהודי מכובד בעל זקן עבות ובלבוש שחורים חסידי. איש זה, ברגע שהבחין בי נפל על צווארי, תוך שהוא פולט בהשתוממות-מה את שמי במבטא הונגרי כבד, ושואל מה למעשיי שם. לרגע הייתי נבוך, לא ידעתי במי מדובר, ורק לאחר קילוף המעטה החרדי, זיהיתי בו את *Leichtmann Ernsli*, חבר כתיב מאותה גימנסיה. התאוששתי מהמפגש הבלתי צפוי ועניתי על שאלתו בשאלה המתבקשת, ומה אתה עושה פה ומאין הלבוש הזה? הייתה לו תשובה פשוטה לשאלה מסובכת: אתה הגעת כנראה לארץ אחרי אושוויץ, הלכת לטכניון ונהיית ארכיטקט. אני, שעברתי מסלול דומה, הלכתי לישיבה ועכשיו אני ממונה מטעם הרבי לענייני תכנון ובניה. בזמן עבודות התכנון נפגשתי פעמים רבות עם רב לייכטמן זה, אלא שבעקבות המיתון שנפל על המשק, פשט היזם את הרגל, הבנייה הופסקה וחלק משכר הטרחה לא שולם לי עד עצם היום הזה. בפגישות אלה שוחחנו כמובן בענייני דת ואמונה והאיש הצטיין כפנאטי כמו כל יתר בני עדתו, ובפגישת מחזור שערכת לפני כשנתיים בביתנו הכשר, לא היה מוכן לשתות אפילו כוס מים.

אי אפשר לאומר שבזבזנו זמן רב מדי על הלימודים, החיים שם בחוץ היו אפופי מסתורין, העולם מלא הרפתקאות ומחכה שניטול בהם חלק. בערבים היינו עוברים לאורך הרחוב, מצלצלים בשערי בתים שונים, בורחים בזמן ורואים, ממרחק בטוח, את בעל הבית פותח את מנעולי השער ואת פרצופו הזועם כשלא מצא לפניו איש. תענוג מיוחד ורציני יותר היה להמרות את האיסור שבית הספר הטיל על ביקור בקולנוע ללא אישור. הייתי מלא התפעלות ממעללי *Tyron Power* בדמותו של פרדיננד דה לספס, בבניית תעלת סואץ ועמידתו האיתנה בפני פיתוייה של *Annabelle* שם במדבר, והצטערתי צער של ממש על כך שאהובתו היפה *Loreta Young*, במקום להמתין לו, העדיפה להינשא לנפולאון הקטן. נחמת מה מצאתי בכך שהיא הייתה זו שהעניקה לו את עיטור הכבוד על תרומתו לתהילת הממלכה.

תלבושת אחידה הייתה חובה בכל בתי הספר ברומניה, והמדים היו בצבע חקי ככולם. מה שהבדיל תלמידים מבית ספר אחר למשנהו היה כובע המצחייה המיוחד לכל אחד, ולנו היהודים לא היה בכך משום יתרון. רחוב סאצ'וואי והאזור שבסביבתו המיידית היה תחום בטוח למדי, אבל

משהרחקנו לכת כדי לשוטט ברחבי העיר וסביבותיה, המציאות לא תמיד האירה לנו פנים. כך היה כשהחלטנו שצריך פעם לראות איך באמת נראה אווירון מקרוב, ולשם כך שמנו פעמינו בנחישות ראויה לציון לכיוון האירו-דרום שבקצה המרוחק של העיר. בקרבת השדה התברר שלסקרנותנו היו עוד שותפים רבים, ובמקום לפגוש את הפלא המעופף נתקלנו במארב של קבוצת בריונים. הם, מסתבר, לא היו ידענים גדולים והכובע לא גילה להם את זהותנו, אבל משהבחינו מקרוב באף שלי לא היו להם יותר ספקות שיש פה עסק עם יהודונים. לאחר ההתגרות המקדימה כבר היה ברור איזה עתיד טומן בחובו המקום הזה. לא היה זמן רב להיסוסים, ויתרנו על האווירונים המופלאים וברחנו משם כל עוד רוחנו בנו. במרכז העיר וסביבתה ארבו לנו פחות סכנות מהסוג הזה - לפחות כך חשבנו.

הימים היו ימי קיץ 1938, אוסטריה סופחה לפתע על ידי הרייך הגרמני - המשמעות של אירוע מעורפל ומרוחק זה לא הייתה ברורה כל כך - וגם המשטר הרומני של אנטונוסקו הכביד את ידו על אזרחיו היהודים. אמנם הדברים הקשים התרחשו בעיקר בצפון-מזרח המדינה, אבל האווירה המורעלת התפשטה גם על פני טראנסילבניה ובחוצות העיר אפשר היה להרגיש בה היטב.

שוטטנו, אימרה ואני, באחד הרחובות הסואנים של מרכז העיר נהנים משפע הדברים שהציעו חלונות הראווה. ליד הקולנוע בחנו תמונות מהסרטים שהוצגו, ושקלנו לראות אחד על סין - "האדמה הטובה" - בכיכובו של פאול מוני. לא רחוק מאיתנו התגודדו מספר צעירים במדי בית ספר וברגע שהבחינו בשני היהודים התחילו בגידופים וקללות. ניסינו להתרחק מהם אבל כשראינו שהם ממשיכים לעקוב אחרינו בעקשנות ולא מרפים, פלטתי לעברם הצעה בנוסף תנ"כי לאמור: מה לכם כי תתגרו בנו, רבים מול מעטים, שיבוא אחד מכם להתעמת איתי והטוב בינינו ינצח. ייתכן שהדברים נאמרו במילים נשגבות פחות, על כל פנים ברור שלא שקלתי את המצב כראוי ולאחר מעשה לא הצלחתי להבין איזה שד נכנס דווקא בי, שהרי גיבור גדול לא הייתי מעולם. אולי קיוויתי שלא ייקחו את הצעתי ברצינות ולכן נהגתי כנראה בהירות טיפשית.

החבר'ה נעתרו לאתגר בשמחה נראית לעין, ואני ברוח ספורטיבית או סתם בלית ברירה, הסכמתי אפילו להעביר את זירת ההתמודדות מהרחוב הראשי למקום נידח יותר, רחוק מעיני אדם. סוכמו התנאים לדו-קרב, אחד הפרחחים נתלווה אלי, וירדנו מגובה הרחוב לעבר שפת ה- *Körös*, אשר זרם לו שם בנחת בלי עניין כלשהו במה שעתידי להתרחש. כנראה הייתה להם ידיעת מה על סיפורו של דוד וגלית, וכדי למנוע מראש תבוסה דומה, כל החבורה עקבה אחרינו ממרחק בטוח מבלי שיכולתי להבחין בהם. ברגע שהגיעו לטווח המתאים, פתחו לעברינו בריצה, התנפלו עלי מאחור והנחיתו עלי מכות נמרצות, בזמן שהפרטנר לדו-קרב חוסם את דרכי הנסיגה. הייתי כמובן חסר אוניס, וההרפתקה הייתה נגמרת בכי רע לולא טוב לבו של גוי זקן שעמד ברחוב שמעל הנהר, הבחין בנעשה והבריח את הבריונים. אימרה שצפה על הזירה ליד המעקה, סיפר מאוחר יותר שניסה להזהיר אותי בעוד מועד ממה שעומד לקרות, צעק לי ללא הרף אבל אני לא שמעתי מאומה. עד היום הוא חושב שהייתי גיבור.

את ארבע שנות הלימודים בגימנסיה זו, גמרתי בהצלחה אם כי לא בציונים מזהירים במיוחד. השנה הייתה 1940, הרחק מאיתנו - לפחות כך היה נדמה - שם באירופה השתוללה מלחמה גדולה. צ'כוסלובקיה ופולין נמחקו זה כבר ממפת העולם ואני חזרתי הביתה לבלות את חופשת הקיץ ולתכנן את עתידי בלימודים.

תמונת מחזור, 1938:

שורה ראשונה, שביעי משמאל – זילברשטיין, שמיני – לייכטמן ארנסלי
שורה שלישית, שני משמאל – לנדאו, שמיני – קראוס וילי
שורה רביעית, חמישי מימין – אימרה, שמיני - עבדכם

תמונת מחזור, 1995:

מימין: ד"ר לנדאו, עבדכם, אימרה, פורגס, ד"ר זילברשטיין, הרב לייכטמן

דברצן

עוד הספקתי לבלות שבועיים יפים ב - *Borszék*, עיירת נופש בהרי הקרפטים, לפני שיתחילו לשטוף גם את אזורינו מאורעות שעתידים לקבוע את גורל כולנו. תחילה, ונדמה שבאתראה קצרה מאד, תם העידן הרומני כשמחציתו של חבל טרנסילבניה סופחה לממלכת האם ההונגרית. כאן, בעקבות כשלון המהפכה הקומוניסטית של היהודי בלא קון, שלט במעמד של עצר, האדמירל הורטי אשר הצטיין באהדתו היתרה ליהודים והטיל עליהם זה מכבר חוקים, שהגבילו את זכויותיהם במדינה. מצעד צבאו המפואר ברחובות סאטמר סימל יותר מכל את תחילתה של תקופה חדשה. רק קומץ קטן מיהודי העיר השתתפו בצהלת השמחה, רובם עמדו ברגשות מעורבים ונופפו בדגלונים לנוכח חייליו של הורטי. סיפרו שפרידמן קלמן - בן דוד של אימא וגם אביו של חברי בלא - היה בין הפטריוטים מנופפי הדגלים, ומדש בגדיו ביצבצו צבעי הטריקולור. הוא לא יכול היה לחזות את העתיד העצוב שיכינו לו ולמשפחתו שליטים חדשים-ישנים אלה. הגייסות עברו גם ברחוב הראשי ליד הבית שלנו ואני עמדתי שם וצפיתי בחיילים הצועדים בסך, בחיל הפרשים הגאה ובתותחים המפחידים הרתומים לסוסים; חיל-צבא לתפארת, דומה מאד לזה של הפולנים, ערוך היטב למלחמת העולם הראשונה. אבא, יש לומר, לא השתתף בחגיגה.

היינו כבר אחרי נאומו המפורסם של היטלר נגד העם היהודי ומשפחת דוד סברה, שבימים טרופים אלה, עדיף ללמוד משלח יד ובהתאם לכך אימרה נשלח להתמחות בטכנאות שיניים - וכאן נפרדו דרכינו, אם כי לא לזמן רב. הוריי, אין לי מושג מדוע, עמדו על כך שעלי להתמיד בלימודים ולהמשיך בחטיבה עליונה. הסיפוח הנזכר איפשר לנו מעבר לדברצן *Debreczen* הקרובה אשר לפני כן הייתה בעברו השני של הגבול. בעיר זו - השניה בגודלה בהונגריה - התגוררה אחותה של אימא, הדודה אילוש לבית ברגר ולמרבה המזל (?) פעל שם זה שנים בית ספר תיכון יהודי. מה, אם כן, היה יותר הגיוני מאשר הבחירה במקום זה להמשך הלימודים.

ההחלטה מבחינתי, הייתה אומללה ביותר. בקיץ של אותה שנה התאהבתי נואשות ב- יודית גַשְפָּאר *Gáspár Judith*, ילדה יפהפייה וממשפחה של בנקאים - עובדה אחרונה זו קסמה לי כנראה לא פחות מקסמיה של יודית עצמה. היו לי תקוות כלפיה, למרות שבתוך תוכי ידעתי שהמעבר לעיר אחרת ימנע ממני אכזבה צפויה. עמדתי עצוב, בפתח חלון הרכבת ויודית נופפה לי לשלום, ובכך נקטע באיבו רומאן ביכורים זה. המציאות הקשה שחיכתה לי בדברצן עשתה את שלה, לא הספקתי להתאבל הרבה ויודית היפה נשכחה מלבי במהירות מפתיעה.

את הדודה אילוש פגשתי רק בהזדמנויות נדירות, לרוב באירוע משפחתי חשוב, ואז הייתה מופיעה בכל הדרה, כפי שאמרו הלשונות. אמרו שהם עשירים מאד - עובדה שלא עשתה עלינו הילדים רושם רב, כי ידענו זה מכבר, שמשפחת ברגר לא נוהגת להרעיף מתנות על ילדי המשפחה. אימא הצטדקה בשמם ואמרה שהסיבה לידיהם הקמוצות היא העובדה המצערת שהם חשוכי-ילדים. את הונו הרב עשה הדוד מארטון כסוחר תבואה, עוד בהיותם גרים בצ'נגר *Csenger*, כפר קרוב לסאטמר בצדו ההונגרי של הגבול הקודם. כאשר עברו לעיר הגדולה השקיע את הונו ברכישת בתים להשכרה, וחי משכר הדירה שהיה גובה כל חודש. לפי הניסוח של הלשונות הרעים במשפחה, הוא התקיים מספירת הלבנים בבנייניו הרבים.

היא עצמה שמחה לרעיון, קיבלה אותי בסבר פנים יפות והייתי כבן בית במשך כל תקופת הלימודים. הם התגוררו במרכז העיר, בבית רחב מידות מרוהט יפה לפי טעמה העשיר של הדודה. הכשרות אצלם לא היה אומנם מן המהדרין - אבא לא היה אוכל ממטבחה של הדודה - אבל לי לא היו תלונות; המטבח שלה היה דומה מאד למה שהייתי רגיל אצל אימא. הדוד מארטון לעומתה, היה סיפור אחר לגמרי. מלכתחילה לא היה נראה מרוצה מהחדירה לממלכתו ולא ניסה להסתיר שלדידו אני אורח לא קרוא בביתו ומיותר למדי. הוא היה מודע לבעיות שלי בלימודים, אבל לא עשה שום מאמץ להקל על חיי ונדמה היה שלא פוסח על שום הזדמנות לנגח אותי בעקיצותיו האירוניות. לא עברו ימים רבים עד שנוכחתי לדעת שהוא בסך הכל נהנה מהעמדת הפנים הקשוחה והבנתני שהשד כלל וכלל לא נורא. במשך הזמן השכלתי להשיב על התגריותיו בשנינות ראויה והם התקבלו אצלו לרוב בסיפוק בלתי מוסתר. היחסים הלכו והשתפרו בינינו - מן הסתם גם דודה אילוש תרמה את חלקה לכך - עד שהצלחתי אפילו להתחבב עליו. אחרי הכל, הימים היו די משעממים עליו מאז שנטש את עסקיו, ונוכחותי בביתו הוסיפה לו קצת פלפל בחיים. לימים הייתי מתלווה אליו לסיורים בין בתיו הרבים ולשם הרחבת השכלתי ואולי מתוך רצון להוסיף זוג ידיים, טרח ללמד אותי משחק קלפים הונגרי מיוחד שהיה זר לנו בסאטמר. ככלות הכל הרגשתי בנוח בביתם היפה, אלא שכל זה לא תרם לי רבות מבחינה חברתית ולא היה בו משום פיצוי למצבי האומלל בבית הספר, ובסיכומו של דבר שנת דברצן זכורה לי כשנה כושלת - תרתי משמע - מתחילתה ועד סופה.

אבל נחזור אל דברצן. מחממה של חברים שלמדתי אתם ארבע שנים נחתתי לעיר כבדה זו למציאות שונה, לתוך כתה של נערים מגובשים חברתית, ועד סוף שנת הלימודים לא ניתן לי ליצור קשר עם מי מהם. נשארתי זר ומנוכר במשך כל שנת הלימודים ונאלצתי להתמודד עם הקשיים בלימודים ללא עזרתם.

קשה אולי להאמין, אבל איש מההנהלה או המורים לא נתן דעתו על מצבי המיוחד, על ההבדלים בפרוגרמה של בתי הספר בהונגריה לעומת זו שלפיה למדתי בתקופה הרומנית והבדלים אלה, כפי שהתברר, היו כולם לרעת. בנאג'וראד למדנו צרפתית במשך ארבעה שנים ולטינית רק שנתיים, בעוד כאן לימדו לטינית החל מכתה ה'. בגרמנית הייתי טירון ממש. כידוע, ה' הידיעה

בגרמנית היא *der, die, dass* בהתאם למין, והעובדה שדבר זה נשאר לי חידה עד עצם היום הזה אומרת דרשני. והמורים, כאילו צנחתי לכאן מבדופשט הבירה ולא מבית ספר רומני, עבדו כולם לפי הספר ולא התחשבו בשום דבר. הונגרית הייתה אמנם שפת האם שלי והספרים שקראתי, לרוב ספרות מתורגמת, היו כולם על טוהרת השפה הזו. אבל בכל מה שנוגע לספרות הלאומית - בסיס כל השיעורים - הידיעות שלי היו בכמה דרגות מתחת לנדרש. אצל אדון קארדוש למשל, המורה להונגרית במקום למצוא הד, אמפטיה כלשהי לחסרון מולד זה, זכיתי במנה גדושה של זלזול והשפלה. הוא קרה לי פעם אל הלוח - מעמד מחריד כשלעצמו - כדי לדקלם שיר ולנתח את תוכנו. סמוק לחיים ובקול רפה משהו ניסיתי את כוחי, ואיש זה תחת לעודד, קרא לעברי בנימה של גלגול בלתי מוסתר, ואמר שהדקלום הוא *katzenjammerisch* היינו בקול יבבת חתולים. הוא נראה מרוצה מאד מהניסוח המוצלח, וחבריי לכתה הגיבו ללא רחמים בצחקוקים אכזריים. עמדתי שם אומלל, בציפייה לנס שיציל אותי מהמעמד המזווע והרגשתי שעולמי חרב עלי מרוב בושה. בסוף השנה התברר שנכשלתי בלטינית, יחסית לא נורא, ונאלצתי להתאמץ במשך חופשת הקיץ כדי להשיג את חבריי לכתה. בין שני המועדים הצלחתי להתמחות אפילו בשירת *Ovidius* ואני מסוגל לצטט מהם עד עצם היום הזה, אף על פי שסלדתי מהאיש בגלל המילים *Odi profanum vulgus et arceo..* משמע אני בז להמון הנבער ומתרחק מהם - משפט שהיה מנוגד להשקפותיי באותה עת.

נזכרתי בסיטואציה הזאת כאשר לאחר שנים נקלעתי לתנאים דומים במקצת. הגעתי לטכניון לאחר תלאות המלחמה, עם ידיעה דלה בעברית, טרוד בבעיות פרנסה ונתקלתי בחבורה אטומה של סטודנטים - ביניהם כאלה ששירתו בצבא הבריטי - ורובם יוצאי מגמות ריאליות אשר הקלו עליהם בייחוד בקורס ראשון, בעוד אני קיבלתי חינוך הומניסטי עם ידיעות צנועות ביותר במקצועות הריאליים. למרות שחבריי לספסל הלימודים ידעו היטב את קורות "שארית הפליטה" - והרי מי אם לא הם והוריהם היו אלה שטבעו את המונח - התנהגותם לא הייתה בהתאם, אם להשתמש בלשון המעטה. איש מהם לא שאל, מה היה שם ואיך היה, ואיך בכלל נחלצתי מהגיהנום ההוא. עברתי את חבלי הקליטה בלימודים, וכמוני גם מישו ברגר, ללא תמיכת החברים, וזה לא היה דבר של מה בכך. צריך לזכור שבתקופה הנזכרת לא היו בנמצא ספרי עזר, ואת דברי המרצים נאלצתי לרשום באותיות לועזיות ובמהירות מטורפת. זה נשמע אולי כדברי תוכחה, אבל אני חייב לומר שבאותה עת לא הרגשתי ממורמר ולא התקוממתי נגד אוירת הניכור שחבריי הקרינו כלפי. ייתכן שהיתי שרוי עדיין באפטיה, אולי ניסיון השנה האחרונה במחנות לימד אותי לחשוב שזו דרכו של עולם ואין לצפות ליותר מכך. הייתי חייב לעבור את טבילת האש של מלחמת השחרור ולחזור עם חוויות משותפות פחות או יותר לכולנו, ורק אז התמוססה אדישותם וניאותו לקבל אותי כשווה בין שווים.

לימודים אקסטרניים

אחרי התנסות של שנה, אימרה מאס בטכנאות שיניים והחליט להתחבר אלי ולחזור ללימודים. הוריו הסכימו לרעיון הבגרות - לא ברור מה היה הגורם ששינה את דעתם - בתקופה שידעו היטב על קיום חוקי *numerus clausus* לגבי יהודים, ולצעירים כמונו לא היה כל סיכוי להתקבל לאוניברסיטה. לתהייה זו צריך להוסיף כי מאז שהנאצים פתחו במתקפה על רוסיה הסובייטית, המלחמה הגדולה הלכה והתקרבה אל אזורנו בצורה מבהילה ותנאי החיים הלכו ונעשו קשים מיום ליום.

ההורים, למרות הקשיים, מצאו דרך פשוטה יחסית להמשיך את לימודינו ולמען האמת לא היה לי מושג איך הגיעו לפתרון הזה. הרעיון היה לימודים אקסטרניים אצל משפחת קליין - אם ובנה שהיו מורים מן המניין בגימנסיה - ובחינות בסוף השנה בגימנסיה היהודית בקולוז'ואר, עיר בירתה של טראנסילוואניה. אינני יודע כמה עלו השיעורים והנסיעות, אבל מבחינתי הרעיון היה נפלא ממש. אחרי חמש שנות היעדרות מהבית, שמחתי לחזור לחיק המשפחה, אף על פי שחיי הגלות, בנודיוואראד לפחות, היו עליזים ומלאי הרפתקאות.

אימרה הצטרף למסלול האקסטרני אצל הגברת קליין אם כי בקבוצה אחרת, הוא הרי הפסיד שנת לימודים. חבריי, בעצם חברותי ללימודים היו שתי בנות נחמדות בנות גילי, צוצו ו - *Fülöp Ági*. הראשונה, בהירת שיער ובעלת קול משונה משהו - נבע כנראה מחוטמה המעוקם והזכיר במקצת קול של תרנגול הודו - וזוג שדיים בעלי ממדים שקשה היה להתעלם מנוכחותן ופגמו לפעמים בכושר להתרכז בשיעורים עצמם. היא הייתה בעלת תפישה מהירה והצטיינה בלימודים, וגם בכך שדודתה הייתה סגנית המנהלת בגימנסיה בקולוז'ואר ואחראית על הבנות. אָגִי השחרחרת - פניה הסמוקות מחויכות תמיד, הייתה פחות גדולה בתורה. התאהבתי בה מהר מאד ואם כי לא נעניתי באותה מידה של הדדיות בנושא, לפחות זכיתי באמצעותה לעשות היכרות עם מוסיקה קלאסית; את שירת סולוויג, מפאר גינט של גריג, למדתי מנגינתה בכינור. היא נכשלה בבחינות סוף השנה וברכבת שהחזירה אותנו לסאטמר כשעמדנו ליד החלון, השעינה את ראשה על כתפי ובכתה נואשות. אף על פי שהייתי שותף אמת לצערה, הקרבה הבלתי אמצעית בינינו העבירה בי תחושה נפלאה, והזדמנות נדירה לנשק לה נשיקת תנחומים. לא אסלח לעצמי לעולם על שלא עזרתי אומץ והחמצתי רגעי קסם שלא יחזרו יותר. היא נרצחה בידי הנאצים ומכל בני משפחתה לא נשאר זכר.

אלה היו כבר שנים בצל המלחמה, שהלכה והתקרבה אלינו והטילה את צילה המאיים על משפחתנו. צוצי הגיע לגיל הגיוס ונלקח עם צעירים יהודים רבים בני גילו, למחנות עבודה שליד הצבא ההונגרי. זמן רב לפני כן, מתישהו ב - 1939 החליט להפנות עורף למולדת האהובה ולעלות לארץ ישראל. כנראה הושפע מיצחק ושבה, בני הדודים מהוידונגש, אשר התחמקו מגיוס גם הם, גנבו את הגבול הרומני ובדרכם לארץ ישראל בילו מספר ימים אצלנו. לא הייתי בבית כשצוצי עזב את הבית ולא הייתי עד לפרידתו מהמשפחה. מאוחר יותר נודע לי שהגיע עד לנמל קונסטנצה ולפני הספיק לעלות על אוניה, השיגה אותו תחנוניה של אימא שהפצירה בו לחזור, כי לא יכלה לשאת את הפרידה ממנו. הוא וויתר על רעיון העלייה וחזר הביתה. לא קשה לנחש, איזה מחשבות התרוצצו בראשם של אבא ואימא, כשנוכחו לדעת שהוא עומד להישלח לחזית הרוסית.

צעירים יהודיים אלה שגויסו ליחידות עבודה ליד הצבא הלוחם, היו מוצבים בעיירה סמוכה לסאטמר לשם התארגנות ושוכנו בקסרקטין בתנאים שכמותם לא ראיתי מעודי. נסענו לבקר אצלו בטרם יציאה לעבר החזית והמראה שנגלה לעינינו היכה אותנו בהלם. פניו של צוצי ושל חבריו נראו כאילו לא התרחצו זה ימים רבים, לבושים היו בגדי צבא דהויים ומלוכלכים, דחוסים לתוך אולם ללא אוורור אשר כינים שורצים בו בכל פינה ובאוויר ריח כבד של קש מהול בטינופת. המקום הזכיר לי את האורוות בכפר אצל הסבא של ארי. אימא הזילה הרבה דמעות, נפרדנו ממנו וחזרנו הביתה מדוכדכים כולנו. הייתי עתיד להתקל בו כשלוש שנים מאוחר יותר, בנסיבות בלתי אפשריות ובמצב גרוע בהרבה. יתר בני המשפחה לא זכו לראות אותו יותר.

בעיתונות המקומית החלו להופיע קריקטורות מועתקות מהעיתון הנאצי *Der Stürmer* ומאמרי הסתה נגד היהודים. ב - *Szamos*, עיתון העיר הופיע סיפור בהמשכים על אותו בחור ישיבה שזה עתה יצא מפולין וכבר הגיע לגדולות במולדתנו, עושק את איכריו התמימים וכו' וכל השיטנה הזו הייתה מלווה בתמונה של צעיר בעל חוטם, עטור פאות מתחת למגבעת, וכותרת המבשרת-מזהירה: *Tarnopolból indult*, מטרנופול יצא לדרך.

במצב דברים זה לא הייתה יותר אפשרות לחיות בעולם צר ומסתגר של לימודים, בנות וחברים. קראנו הרי עיתון, הקשבנו לרדיו וידענו לא מעט על המלחמה המשתוללת בעולם ועל החזית ההולכת ומתקרבת. רצינו או לא, משמעות הדברים חדרה לתודעת כולנו.

באמצעות בלא פרידמן *Friedman Béla* - כנראה הרשמתי אותו חמש שנים קודם לכן בהצלחתי בבחינות הכניסה לגימנסיה - הכרתי חבורה של צעירים בני גילי, אינטלקטואלים בהכרה שהיו טרודים כמוני בבעיות היום-יום. בראשם בלט ללא עוררין ארוין רוֹנָה *Rona Ervin*, בחור רזה וגבה קומה ובעל ארשת פנים רצינית. היה ידען בכל - מין אנציקלופדיה מהלכת - ונחשב בעינינו אישיות משכמו ומעלה ועולה על כולנו מכל בחינה שהיא. אמת, הבנות לא התרשמו בדרך כלל מהסופרלטיבים שאפפו אותו, פניו חמורי הסבר ורוחו המלנכולית היו מטילים עליהן מורא. בצורה דומה התרשמו מאבא שלו, המורה למתמטיקה ומנהלה הקפדן של הגימנסיה היהודית.

גורלו של ארוין עתיד היה להיות כעתיד מרבית יהודי העיר - הוריו ואחיו הצעיר נכחדו במחנות והוא עצמו חזר משם שבר כלי, בלי יכולת להשלים עם אובדן העבר. שנים יתייסר על העובדה שהנה דווקא אחיו היפה והבריא תמיד, חלה שם באחד המחנות ונספה לנגד עיניו בזמן שהוא עצמו ניצל ולא היה ראוי לכך. הנושא לא הרפה ממנו, להפך ההתעסקות אתו הפכה אינטנסיבית יותר עם השנים. התכתב עם מרבית המוסדות שעניינם בשואה, ממכון ויזנטאל ועד יד-ושם, והעובדה שיצא לפנסיה בטרם עת תרמה להחמרת מצבו. אין לדעת כמובן איך היו חיי מתנהלים לולא קרה מה שקרה לכולנו, כפי שלא ברור אם הייתה זו תכונה מולדת או חוויותיו שברו את רוחו. על כל פנים בעשר שנות חייו האחרונות יכול היה להיות טסטקייס אופייני עבור נוברי-נפש למיניהם אשר פרנסתם על כך, וכותבי מבול המאמרים המלומדים על אודות הניצולים וצאצאיהם לדורות.

בשנות הששים עשיתי מאמצים כדי להשיג עבורו ויזה שוודית ורשיון עבודה ואולי שגיתי בכך, אולי היה מוצא את מקומו דווקא בארץ ישראל בין חבריו וידידיו הרבים, במקום להיות קבור כל השנים בעיר צפונית קטנה ולהרגיש שם זר ותלוש. שנותיו הראשונות בשוודיה היו באמת קשות - נאלץ לעבור מחדש בחינות רבות - ולא הייתי לו לעזר בזמן שהיה זקוק לי ביותר. רצה המקרה וחדשים אחדים לפני שהגיע קבלתי סוף סוף את ההצעה שהחזירה אותי לארץ. היה רופא מעולה לפי כל הדעות, וחי את השנים בתחושה של כישלון טוטאלי - אלה מלותיו - במקצוע ובכל מה שעשה.

עוד בחבורה היו *Borgida Tubi* הבלונדיני החביב, בנו היחידי של עורך דין ידוע, שהספקתי להכיר בצורה שטחית בלבד, כמו גם את *Schwartz Imre*, בנו של בעל בית מסחר לבדים - אימא הייתה קונה שם בדים לכל המשפחה - ואת *Steiner Lya*, תכולת העיניים והיפה בין שלש הבנות שביילינו בחברתן. כל אלה עתידים היו להכחד במחנות. טובי וג'לה התחרו שניהם על חסדיה של לייאה ושניהם עמדו על כך שהתנשקו איתה, אבל אותי הם הרשימו בעיקר בכך שידעו לשחק פוקר, משחק שהכרתי רק מהרומנים.

תוך זמן קצר, ארווין לקח אותי תחת חסותו, מצא קירבה אינטלקטואלית נדירה בינינו - ואולי משום שכמוהו לא נחשבתי לאדוניס, לפי הביטוי העדין שנהגו להשתמש בו באותם ימים. את הידידות האמיצה שהתפתחה בינינו החשיב מאד, כהרגלו רחש לי הערכה מופרזת ועד יום מותו העצוב היה משוכנע שאני נורא חכם, דיפלומט מעולה ופסיכולוג, איש עסקים מצליח ומה לא. רצה המקרה ובשנה שעשיתי בקולוז'וואר לקראת בחינות הבגרות הכרתי את יודית, בת דודתה הצעירה של צוצו. היא הייתה נערה במלוא פריחתה אשר ידעה לדאוג לכך שאי אפשר יהיה להתעלם מקסמיה. לא זכור לי שהייתי משדר לה סימני עידוד או משהו דומה, אבל היא הייתה נחושה בדעתה שאני הוא בחיר לבה, ולא אחר וכדי להיות בקרבתה, החליטה לבלות את הקיץ בסאטמר. הכרתי לה אחדים מחבריי ויצאנו יחד ימים אחדים, עד שלבסוף השלימה עם העובדה המצערת שלא נועדנו להיות זוג. לאחר ששטפה אותי כהוגן, הפגינה תכונה מופלאה של גמישות והודיעה לי חגיגית

שהעתיקה את התעניינותה לכיוון חברי הטוב, ארווין - בחורים יפים לא היו כנראה בעדיפות ראשונה בעיניה. הוא נכבש בקסמיה והתאהב בה מידית, אהבה ללא גבולות. העובדה שאת אהבתו הראשונה מצא באמצעותי הוסיפה לדבקותו בידידות שבינינו - כהרגלו, הגזים בכל דבר. הוא פגש בה שוב בתום המלחמה - שניהם בוגרים הרבה יותר - באווירה שונה ובסאטמר אחרת, והתאכזב ממנה קשות. כך הסתיים, בעצב רב, רומאן הביכורים שלו.

ביליתי ימים יפים בחיקה של קבוצת חברים זו. הלכנו למסיבות שהתקיימו לסירוגין בבית אחת הבנות ולשם כך נאלצתי לרכוש, יחד עם אמרה כמובן, השכלה בסיסית בריקודים סלוניים אצל מורה מדופלם. עד כאן הכל הלך על מי מנוחות, אילו אימרה היה מסוגל להתאים את עצמו לאותם מפגשים אינטלקטואליים-כאלו, שבהן היינו דנים בענייני היום, בעתידנו כיהודים והיינו סוקרים את הספרים האחרונים שקראנו. וקראנו, אלוהים כמה ספרים קראנו בתקופה הקצרה הזאת! מלבד ספרות ושירה הונגרית מקורית, הכרתי דרך תרגומים את סופריה של הקיסרות שלא הייתה יותר, את השירה הצרפתית המודרנית, את תומס מן ואת הסופרים האמריקאים של תקופת השפל. אני חושב שלא הייתה לי שוב תקופה פורייה כמו זו במשך כל החיים שלי ודווקא בעת שמיליוני אנשים קיפחו את חייהם ומדינות רבות היו כלא היו. פעילות זו, מה לעשות, לא כל כך התאימה לכישוריו, לכן נמנע מלבוא למפגשים והיה משוכנע שנדחה על ידי החבורה. תחושה זו רדפה אותו שנים רבות והשאירה צלקת בלבו. במבט מהיום נדמה שהיינו לא יותר מחבורה של סנובים אינטלקטואליים מנופחים ואם להודות על האמת, לא זכור לי שאני אישית יצאתי מגדרי כדי לעזור לו להשתלב בחוג החברים.

באותה עת פעלו בסאטמר מספר זרועות של התנועה הציונית, כדוגמת השומר הצעיר, הנוער הציוני ובית"ר ואולי היו עוד כאלה שלא ידענו עליהן. בשיחות שקיימנו הגענו למסקנה שהציונות, ורק היא תהווה פתרון אולטימטיבי לבעיותינו כיהודים, והחלטנו לחפש תנועה מתאימה להצטרף אליה. הייתה התלבטות אמיתית סביב השאלה, באיזה מתנועות לבחור בזמן שניסו להפעיל עלינו השפעה מכיוונים שונים. מאחת הערים הסמוכות הגיע אלינו שליח של בית"ר אשר, באמצעות צילומים שרואים בהם נוער יהודי גאה צועד במדים, ניסה להוכיח את צדקת דרכה הבלעדית של תנועתו.

העתידי יפגיש אותי עם הבחור הזה במהלך מלחמת השחרור דווקא. כסמל הנדסה, הייתי בדרכי לאחד מקיבוצי עמק הירדן כדי לבדוק שדה מוקשים כשלפתע נתקלתי בו אי שם על אם הדרך. הכרתי אותו מיד למרות שהזמן והאירועים לא היטיבו עם מראהו. ציפיתי שאיש כזה יהיה במדים ברגע האמת, אבל התברר שלא התברך באותו עוז רוח שהרבה להטיף לו.

אבל באותם ימים הוא והתמונה שהציג, הצליחו להרשים את כולנו ובמיוחד את בלא היהיר והציניקן. חברי זה היה מאז ומתמיד מלא התפעלות מקציני צבא, והיו לו חלומות להשתייך לכת זו אפילו במסגרת צבא יהודי קטנטן. כשבאתי לראות אותו בנתניה, לחש לאוזני שהוא משתייך לארגון האצ"ל אבל חודשים אחדים לפני רגע האמת השאיר את המלאכה לאחרים, ירד מן הארץ ונהיה רופא. למען האמת גם ארווין השתעשע לזמן קצר בחלומות דומים - קברניט בחיל הים -

ובחופשת הקיץ שלח לי תמונה, בה נראה שט בסירה וכובע ימייה על ראשו. כשלעצמי, בעל חלומות צנועים יותר, הסתפקתי בדמיוני במשהו כמו *Micky Rooney* בדמות *Andy Hardy* ובלבד שלצדי תעמוד *Judy Garland* הנחשקת.

מי שלא התרברב בחלומות אלה של מתבגרים היה אימרה. ודווקא הוא, שעתיד להתגייס ב-1954, יסיים קריירה צבאית כסא"ל מילואים בחיל ההנדסה, בעוד אני אשאר צמוד לדרגת סמל באותו חיל.

לבסוף הצטרפנו כאיש אחד לנוער הציוני, התנועה של הציונות הכללית. באמצעות ספרות ציונית מתורגמת שהתנועה סיפקה לנו, ערכנו דיונים בנושא ולמדנו עברית בסיסית. באותה מידה היינו עורכים שיחות בענייני שירה וספרות הונגרית ובין לאומית כשכל אחד בתורו היה נוהג לקרוא חומר נבחר והביא אותו לדיון. וכל הפעילות הרצינית והתמימה הזו התרחשה בקיץ 1943 כשהשיטפון הולך ומתקרב אלינו בקצב מסחרר. אני עתיד להישאר חבר בנוער הציוני עד שבמחנה עתלית, מודע יותר לאידיאולוגיה של התנועות השונות העדפתי לעבור לשומר הצעיר.

חיי חברה תוססים אלה נקטעו זמנית כאשר בספטמבר 1943 בהמלצת הגימנסיה עזבתי שוב את העיר כדי להמשיך את השנה האחרונה לפני בחינות הבגרות, בצורה סדירה בבית הספר בקולוז'וואר. אימרה צעד בעקבותיי ודודתו, שהתגוררה באותו רחוב לאורך נהר ה-*Szamos* בקרבת הגימנסיה ממש, הסכימה להקציב לנו חדר בדירתה ולספק את כל צרכינו במזון. הם היו אנשים חביבים מאד, צעירים יחסית, חשוכי ילדים ובסתר, חברים במפלגה הקומוניסטית שהוצאה אל מחוץ לחוק. הם עשו כמיטב יכולתם להנעים לנו את השהות בביתם ובאמת היה לנו נוח וטוב אצלם. ניחוח השושנים הנהדרות בערוגות שבחצר ודמותה של היפיפייה מהכיתה המקבילה שהתגוררה באותה חצר הם חלק נכבד מזיכרונות אותה שנה אחרונה. בערבים עמדנו שעות ארוכות ליד חלון חדרה בציפייה לראות משהו מסודותיה בשעה שעשתה סידורים לקראת שינת לילה. עשינו טיולים רבים בגניה היפים של העיר, וראינו הרבה הצגות בבית האופרה המפואר - טבילה ראשונה שלי בתרבות זו. לתלמידים הוקצו מקומות עמידה שם למעלה-למעלה, מאחורי השורה האחרונה של היציע האחרון. העיר הזו הפגישה אותי שוב עם גולי-גולדשטיין-ברנע. הוא היה כל כולו עסוק בענייני התנועה הציונית - לא ידעתי שיש לו אח בארץ - ובלימוד יסודות החקלאות, בחוות-לימוד של התנועה, על מנת להשתלב בבוא העת בחיי הקיבוץ בארץ ישראל.

והגימנסיה, זו שהכרתי לפני כן רק בבחינות סוף-שנה, הייתה בית ספר מעולה. צוות המורים שהרביץ בנו תורה היה מהטובים ביותר בהונגריה - יהודים כולם כמו גם כל חברי ההנהלה. הייתה לי הזדמנות לקחת חלק בחוגים שונים שהתקיימו לאחר שעות הלימודים הרגילים ומאלה, החוג לספרות זכור במיוחד לטובה. אינני יודע אם עובדות אלה היו הן שהשפיעו עלי ועל הקלות שבה התאקלמתי במקום, על כל פנים, לקראת סוף שנת לימודים אחרונה זו, מצאתי עצמי לפתע בין התלמידים הטובים ביותר בכיתה.

לחופשת חג הפסח נסענו כרגיל הביתה ואמורים היינו לחזור בתום החג, לסיים את הלימודים ולגשת לבחינות הבגרות. אלא שהדברים התפתחו אחרת ואת קולוז'וואר לא זכיתי לראות יותר.

עם *BÉLA* בגן הבהאיים, קיץ 1947

ארווין, 1950

מימין לשמאל: *EVA*, *LYA*, *KATI* (מנור)

3. הקץ

עקירה

זה קרה בשעות אחר הצהרים של ערב החג - עיתוי מרושע ולא מקרי לכבוד חג החרות. אימא הספיקה לסיים את ההכנות לקראת סדר פסח, סדר מצומצם ביותר וככל שידיעתי הגיעה, בפעם הראשונה ללא התפילות הסדורות שקדמו לכך מפני שבתי הכנסת נסגרו על ידי השלטונות. צוצי היה מגויס זה כשלוש שנים לפלוגות העבודה ואיש לא ידע מה עלה בגורלו. אמי למוד ניסיון, השתמש בתעודת הזהות שלי כדי להימנע מגיוס, והסתלק לכיוון בודפשט. נותרתי אם כן, אחרון הבנים בבית כדי להסב עם הורי לסדר פסח עצוב שעתיד להיות גם האחרון בבית פולצ'ק שבסאטמר.

צלצול בלתי צפוי לשעה כזו, הזעיק אותי לדלת הכניסה. בפתח עמדו שני קצינים גרמניים, הראשונים שנתקלתי בהם בקרבה כזו מאימת, אשר ללא גינונים מיותרים דרשו להחרים חדר עבור אחד מהם. הידיעות על החרמת חדרים אצל יהודי העיר התפשטו זה מכבר, אבל אנחנו השתעשענו בתקווה שבסביבה שרובה ככולה גויים, לא יחפשו משפחה יהודית בודדה. ההלם שהייתי נתון בו שיתק כנראה כל חשיבה הגיונית מפני שלפתע לפני שהספקתי להרהר בעניין תשובה, שמעתי עצמי אומר להם בנימה לקונית משהו. מצטער רבותי, אצלנו כבר מתארח קצין ואין לנו יותר חדרים פנויים. דברי נראו כנראה אמינים ביותר בעיניהם, כי הודו לי בנימוס של קצין ועזבו כלעומת שבאו.

התיישבתי ליד השולחן והוספתי, את מה שקרה, להגדה ולאחר שנרגעתי מעט הבנתי כבהזק שמה שאירע לפני רגע מסמל שינוי עמוק ושורשי ההולך ומתהווה סביבנו, והוא חמור מכל מה שידענו עד כה.

על אף ההודעות המעודדות בעיתונות וברדיו ההונגרי, היה ידוע לכל שהחזית המזרחית נפרצה זה מזמן. שהצבא הגרמני היה עסוק רוב הזמן ב-"התארגנות מחדש" ויחידות הצבא ההונגרי המפואר, אשר אמורות היו להגן על אחד מאגפיו, קרסו והתמוטטו לגמרי וכתוצאה מכך הרוסים החלו להתקרב התקרבות מעוררת תקווה לעבר הגבול ההונגרי. מה שלא ידענו אז עקב הצנזורה

החמורה, שהעוצר הורטי השתעשע ברעיונות לנטוש את האנייה הטובעת ולהצטרף למעצמות המנצחות - ולולא נכנס לפאניקה, אפשר שגורלנו היה שונה לגמרי. הגרמנים גילו מהר מאוד את כוונותיה הנסתרות של בת בריתם ובמרץ 1944 השתלטו ללא מאמץ על הונגריה.

במצב דברים זה כשסוף המלחמה היה נראה קרב ובא, הופעתם הפתאומית של חיילים גרמנים בסאטמר גרמה לאכזבה נוראה.

מובן שההתדרדרות במצבם של יהודי האזור לא התחילה באותם ימים. שינוי דרסטי התחולל אצלנו כבר בימים הראשונים לאחר שהשלטון בטרנסילבניה הועבר-הוחזר להונגריה. אין זה אומר שעשרים שנות שלטון רומני הצטיין באהבת ישראל. רחוק מכך. כבר משחר ילדותי ידעתי בערפול מה שאני-אנחנו לא בדיוק מסוג האנשים שמסביבנו והדבר קשור כנראה לאפיזודה עם עוגות מבשר חזיר שסיפרתי עליה.

לעומת הרומנים שבתקופת שלטונם רווי שנאת ישראל אפשר היה להשיג הכל, או כמעט

הכל, תמורת בקשיש מתאים, בהונגריה הונהגו מזמן חוקים גזעניים כמו ה- *Numerus Clausus* למשל, שהפך במהרה ל- *Numerus Nullus* ובכך נמנעה מהיהודים הגישה ללימודים באוניברסיטאות. והונגרים אלה לא התחשבו בשום דבר ולא נתנו הנחות. על אף כל הצרות הללו ואחרות, החיים נמשכו כרגיל, או לפחות כך היה נדמה, עד להופעת הגרמנים. אבא המשיך לספק את הקמח למאפיות ולחנויות, ואני הייתי עסוק בחיי חברה ובלימודים לקראת הבגרות. ואז הונחתו הגזרות בזו אחר זו.

תחילה, הטלאי הצהוב שכל יהודי חייב היה לענוד. היו אומנם מספר יוצאים מן הכלל, יהודים ששירתו במלחמת העולם הראשונה בדרגות גבוהות מאד וכאלה שהיו בעלי אותות גבורה מהדרגות הראשונות. אבל כאמור אלה היו מיעוט שבמיעוט, וגם הם רומו לבסוף ונשלחו כולם למחנות השמדה.

באותה עת נאסר על יהודים להיות בעלי עסקים כלשהם, איסור שאחדים עקפו על ידי יצירת שותפויות עם גויים בתקווה שכל הטרור הזה הוא זמני. ואז צצו פתאום גבירים חדשים, בעלי גזע מתאים, אשר היו לרוב שכירים לשעבר באותו עסק. רוב היהודים סגרו את עסקיהם או מכרו אותם בנזיד עדשים.

לפני שנאלץ לסגור את העסק, אבא עוד הספיק להעביר משם למרתף דירתנו שקי קמח אחדים אשר כנראה היה בהם יותר מכפי שהיינו זקוקים להאכלת שלושתנו. כך נהייתי ספק; תפקידי היה להעביר מנות קמח ארוזות בשקיות נייר לקרובים ומכרים, והתמורה הספיקה למימון קניית מצרכים אחרים. פעילות אסורה זו הייתה כרוכה כמובן בסיכון רב.

הדוד של אָרי הפסיק את אספקת דברי החלב כי נאסר על יהודים לנוע ברכבות או כל כלי תחבורה אחר. איסור זה מנע את האפשרות להגיע לקולוז'וואר ולהשתתף שם בבחינות הבגרות. וכדי שצעירים יהודיים לפני גיל הגיוס לא יסתובבו חס ושלום באפס מעש, גויסו כולם לעבודה במסגרת גדודי נוער. בלתי נפרדים כהרגלנו, אימרה ואני הצלחנו שלא להתנסות בעבודות קשות

בזכות העובדה שהיינו בעלי תעודות בגרות כמעט ומפקדנו, אשר היה מורה במקצועו, השכיל לנצל אותנו לעבודה משרדית במפקדתו.

ההגזרה הנורא מכל שלא ציפינו לה: הצו הפוקד על כל יהודי להתרכז עד הששי בחודש מאי בשטח, שנתחם על ידי מספר רחובות ושייקרא מעתה "הגטו", ובכך במשיכת קולמוס אחת נהפכו עשרים אחוזים מאזרחי העיר לחסרי בית. כל יהודי המתגורר מחוץ לשטח התחום, עליו להשאיר הכל מאחוריו אבל הכל, החל מרהיטים וכלה בדברי ערך. אימא הזדרזה והכינה קנקן מלא שומן אווזים וחתיכות בשר בתוכו, שיהיה לעת צרה. בשעת לילה חפרנו מתחת לרצפת המרתף גומחה גדולה דיה כדי לאפשר להטמין שם את כל דברי הכסף, ביניהם נרות שבת ותיבת האתרוג של אבא. את תכשיטי המשפחה העברתי אל הדוד איגנץ, אבא של בלאנקה, והנחתי אותם במחבוא שנחפר בהצטלבות בין שני שבילים בין עצי הפרי שבחצר ביתם. מלבד דברים אלה, הכל נשאר שם בדירה הנטושה.

לאחי אמי היה ידיד נפש, גרוס פארי *Grosz Feri* שמו, בנו של בעל חנות שעונים ותכשיטים וגם רומאן עם אחותו. בת ז', שנותרה יחידה ליד הוריה, הציעה לנו לעבור ולגור בביתם שעמד בתוך השטח המיועד לגטו. הם לא התפללו בבית הכנסת שלנו ולא השתייכו לחוג מכרי המשפחה, אם כי אני חושב שאבא פגש את מר גרוס בהזדמנויות אחדות. היה להם בית מרווח בן קומה, מכוסה גג רעפים ומוקף גינה יפה ומטופחת. לפי דברי הערך והריהוט אפשר היה להבחין שהבית הוא ביתם של אנשים אמידים אשר דבר לא היה חסר להם בחיים. כפי שאחי עשה, גם פארי, בנם היחיד, חיפש דרכו למקומות בטוחים יותר ונותר מספיק מקום לאכסון משפחה נוספת מבלי להרגיש את אותה צפיפות שהייתה לאחר מכן ממאפייני הגטו.

לרוע מזלם, העובדה שמשפחת גרוס הייתה אמידה ואולי יותר מכך, לא נסתרה מעיני השלטונות ואלה היו נחושים לרשת את כל הרכוש הזה מבלי לוותר על פריט כלשהו. מר גרוס נקרא אם כן בוקר אחד אל הבולשת לשיחה, וחזר משם בשעות שבין הערביים. בעצם לא חזר אלא הוחזר מוכה, שבור ורצוף בכל חלקי גופו. הייתי המום ומפוחד מהמראה שלו, שוכב חצי מעולף במיטתו ופניו הנפוחות כחולות-ירקרקות מהטיפול של חוקריו. יצאתי לחצר וראיתי מספר אנשים על הגג, בודקים כל רעף בתורו ומדי פעם שולפים בהנאה שעון זהב או תכשיט אחר בעל ערך. אחד הבלשים גער בי. אה, יהודון, נעים לעמוד שם ולהשקיף על אנשים שעובדים קשה, נכון?

אימרה, עם נטייתו הטבעית לענייני ציבור, מצא במהרה עבודה במשטרת הגטו ומשם סיפק לנו ידיעות שונות שעל פי רוב לא היו יותר משמועות. אבל רבות מהשמועות הפכו למציאות מרה תוך זמן קצר. באחד הימים לקח אותי למקום עבודתו כדי לפגוש שני צעירים פולנים שנתפסו ונכלאו שם. אלה סיפרו לנו, שהצליחו למלט את נפשם מאחד ממחנות הריכוז והזהירו אותנו במילים מפורשות כי לא מדובר בסתם מחנות עבודה אידיליים אלא מקומות בהם רוצחים יהודים באלפיהם. כן, רוצחים ומשמידים. מה ידעו או שמעו על כך מנהיגנו בגטו אינני יודע, אבל אנחנו ששמענו את סיפוריהם של שני הבחורים לא יכולנו להאמין שדברים בלתי אפשריים כאלה

מתרחשים אי שם ברחבי פולין. הרי שילמו כסף רב לאחד הז'נדרמים שהיה מלווה את הרכבות וזה חזר ונשבע באלוהיו שלא עברו את הגבול - סימן ברור שנוסעים למין מחנה עבודה, לעזור למאמץ המלחמתי. התברר שהאיש לא ממש שיקר. מאוחר יותר, כאשר הרכבת שהובילה את הטרנספורט שלנו הגיע לתחנה מסוימת - זה היה למעשה תחנת גבול - יכולתי לראות במו עיניי את הז'נדרמים ההונגרים עוזבים את משמרתם על הקרונות ומוחלפים מיידית על ידי חיילים גרמניים במדי האס.אס. אנשים, ברובם רופאים, התאבדו כאשר הגיעו הידיעות הראשונות על משלוח טרנספורטים למחנות עבודה. היו אנשים שברחו לחלק הרומני של טראנסילבניה, כמו משפחת יונאש אשר ברובה הצליחה אומנם לעבור את הגבול אבל אמה של קאטי - לימים מנור - וסבא שלה נתפסו במעבר הגבול והוחזרו לגטו.

היינו נפגשים החברים ומטכסים עצות, לאחר שהיה ברור לכל שטרנספורטים יוצאים אחד ועוד אחד ולמעשה עומדים לרוקן את כל הגטו. היינו מצוידים בניירות מזויפים שהונפקו על ידי התנועה הציונית והיה צריך להחליט. אני הצטרפתי לדעתם של ארווין ואימרה וחשבתי שאי אפשר להשאיר את ההורים לבדם, דווקא במצב שבו יהיו זקוקים לעזרה. ואולי אף אחד משלושתנו לא אזר אומץ להסתכן בצעדים נועזים שהייתה בהם סכנה מיידית.

היחידי בין החברים שניצל את ההזדמנות ולקח סיכון היה בֵּלָא, Béla. ציניקן וקר רוח, לא התלבט רבות בענייני משפחה, החליט להסתלק בהזדמנות הראשונה. רזה, גבה קומה, והחשוב מכל, בעל חזות פנים של הגזע הנכון. עם התעודות המזויפות בכיס, הגיע עם משפחתו עד לתחנת הרכבת, וכשהתחלו להעמיס את האנשים על קרונות להסעת בהמות, העמיד פני צופה ממתין, בעל דם טהור ונשאר בתחנה. בעזרת התעודות עלה לרכבת שהסיעה אותו לבודפשט ומשם הגיע, שוב בעזרת התנועה, דרך נמל קונסטנצה לחופי ארץ ישראל. אהבתו לארץ לא החזיקה מעמד זמן רב ובשנת 1947, בהעדר פקולטה לרפואה, ירד מן הארץ וחזר לעיר הולדתו כדי להמשיך משם לבודפשט. יש כאן מבני עירנו הטוענים, שבתקופה הקצרה שבה שהה בסאטמר הספיק להלשין עליהם בפני המשטרה החשאית הרומנית, על היותם ציונים, ונשבעו שאם יעיז אי פעם לדרוך על אדמת הארץ יתבעו אותו לדין. עלילה או לא, מה שאינו מוטל בספק הוא שבבודפשט הפך את עורו, נהיה פטריוט הונגרי והשמיץ את הציונים בארץ מעל דפי אחד השבועונים - ארווין שלח לי צילום המאמר. לאחר המהפכה של שנת 1956 ברח לגרמניה, הספיק לנצל שם את הקהילה היהודית וניסה למצוא את עתידו בשוודיה. משסירבתי לעזור לו בקבלת ויזה שוודית בגלל כלתו הגויה, ניתק כל קשר איתי, נטש את זוגתו וחזר שוב להונגריה כדי לגמור את לימודי הרפואה. לאחר שכשל בנישואיו עם רופאה יהודיה, נשא לאישה בת של כומר פרוטסטנטי אדוקה בדתה אשר לפי עדותו של Béla עצמו, אינה מצטיינת באהדה רבה לבני עמנו. ויכולתי להוסיף למעלליו של "חבר" וקרוב משפחה זה, עוד ועוד.

אנחנו עזבנו בשלושים ואחד למאי עם הטרנספורט האחרון, זה שסיים למעשה את קיומו של הגטו ורוקן את סאטמר מיהודיה. זה היה יום קיץ שטוף שמש. צעדנו ברחובותיה

המוכרים של העיר עם מעט מיטלטלין על הגב, כפי שצוירו לא פעם היהודים בקריקטורות האנטישמיות, ובדרכנו אל תחנת הרכבת עברנו ליד בית המשפחה שנאלצנו לנטוש. אנשים עמדו ברחובות והביטו בנו בשלווה. לא, לא מחאו כפיים אבל ממראה פניהם אפשר היה להבחין ששבעו נחת מן המראה. פתרון זה של טיהור העיר מיהודיה נראה להם מוצדק מכל בחינה שהיא.

4. במחנות

חניכה בבירקנאו

ליעדה הסופי הגיעה רכבת האימים לעת ערב. לאיש מאתנו לא היה מושג איפה היא נעצרה, באיזו ארץ ומה שם המקום. במשך הנסיעה ישבתי צמוד לאבא ואימא והשיחות המעטות שהיו בינינו התרכזו בצרכים המידיים, איך להקל על הצמא ועל המחנק הקשה - על העתיד המעורפל המצפה לנו לא נאמר שום דבר. לאחר נסיעה של יומיים ויותר בקרונות משא אטומים כמעט לגמרי, בתנאיי אוורור וצפיפות נוראיים לאיש לא היה איכפת באיזה תחנה עצרנו. העיקר להתרווח ולנשום מעט אוויר צח.

קצב החיים המונוטוני שכפה עלינו הרכבת ביומיים האחרונים, הפך בין רגע למערבולת של התרחשויות, שבה איש לא ידע מה קורה ובחשכה קשה היה להבחין במה שנעשה מסביב. לפתע הכל התנהל במהירות קדחתנית. מהרגע שנפתחו דלתות הקרונות החלו להשמע צווחות מכל כיוון. פקודות בגרמנית; להשאיר את כל החפצים במקום וכולם החוצה, מהר מהר החוצה. והמטען האנושי ששמח תחילה לנשום מעט אוויר, מצא עצמו מבולבל ומפוחד תחת מטר הוראות שבאו בקצב מטורף.

עמדנו עדיין ליד הקרונות כשהופיעו מאי-שם כמה צעירים והתחילו לרוקן את הקרונות. לבושים היו כולם בגדים זהים, מין כתונת פסים מכופתרת, מכנסיים מתאימים וכובע זהים, מבצעים עבודתם במהירות כמי שמורגלים בכך זה מזמן. תוך כדי כך הם מזמרים חרישית ובפנים חתומות, משהו שרק כעבור דקות אחדות הבנתי את תוכנו. זה לא היה זמר אלא מסר שאמר משהו כמו: תשמעו יידעלעך, אתם הולכים כולכם לההרג ולהישרף בכבשנים. הדרך היחידה להימלט מכאן היא רק דרך הארובה שהנכם רואים שם ממול. לא האמנתי למילה ממה ששמענו מפהם.

לא הספקנו לעכל את ההלם הראשוני של המהומה והנשים הופרדו מאתנו במהירות מקצועית. אימא, שלפני רגע עוד עמדה לצדנו נעלמה לפתע ביחד עם כל הנשים והילדים, שהיו רק לפני רגע שותפינו לטלטלת הדרך. לא חיבוק, לא נשיקת פרידה, לא מילות שלום היא נבלעה לתוך

החשיכה ולא ראינו אותה יותר.

הועמדנו בשלשות ונצטוונו לזוז בלי להוציא הגה מהפה ומהר, בעוד העצירים הוותיקים מובילים אותנו אל הלא-ידוע. בדרך נשמעו קולות בכי של ילדים וזעקות שבר שבקעו מאי-שם. בחשכה שמסביב, ובמהירות חסרת הרחמים שהדברים התרחשו, לא יכולתי לקבל תמונה הגיונית מהנעשה איתנו. בערבוביה הנוראה נראו פה ושם קבוצות אנשים מובלות ממקום למקום ואש בוערת במרחק מה. מישהו טען בביטחון כי ראה ילדים מושלכים אל תוך האש ופחד משתק השתרר על כולנו לשמע הדברים. במרחק מה מתגלה לפתע מחזה לא יאמן; קבוצת נשים, צעירות ומבוגרות כאחד, יוצאת מתוך אחד הצריפים וצועדות בסך, ערומות כביום היולדן.

במעבר המהיר בין הלם אחד למשנהו לא הספקתי להבחין אפילו, שהיה לי חלק בהתנסות המכריעה שקבעה, לפחות לתקופת מה, את גורל כולנו. רק כעבור זמן מה התברר לי, שבשלב כלשהו עברנו סלקציה בידי ד"ר מנגלה, כי הרי כל אלה שנותרו אתנו היו חייבים בה.

הצריף שנכנסנו אליו היה חשוך, כך לפחות היה נדמה לי. נצטוונו להתפשט במהירות כשרק הנעליים על רגלינו ונעמדנו בתור. עציר שלמד כנראה את מקצוע הספרות על בשר חבריו, עמד ועשה עבודתו במכונת יד וסיפר את כולנו מראש ועד כף רגל מבלי לפסוח על המבושים, שהם קשים במיוחד לתספורת. תפקיד חברו לעבודה היה למרוח את האזור בסמרטוט מהול בחומר חיטוי צורב. קשה במיוחד היה לראות את אבא עובר את התהליך המשפיל. הייתה משום ברכה באיסור שנאסר עלינו להחליף מילים בצריף הזה. לעולם לא אדע מה עבר לו בראש בכל אותן שעות בלתי מציאותיות שעברו עלינו, מה היו תחושותיו כאשר רעייתו זה מעשרים שנה ויותר, נלקחה ממנו תוך הרף עין והם היו זוג שלא נפרדו משך כל אותה תקופה אפילו ליום אחד - מלבד חופשת קיץ אחת כשהעסקים מנעו מאבא מבלות אתנו.

היינו כבר בשעות המאוחרות של הערב. לבושים מדים מפוספסים, סחוטים מעייפות ומעצמת החוויות, צעדנו בסך לעבר שורת צריפים. עצרנו ליד אחד מהם ושם, בין המון דמויות מפוספסות, הבחנתי באימרה, באבא שלו ובאחיו - שמחת אומללים. גשם קיצי התחיל לרדת וחדר מהר מאד את בד הכותנה והוסיף את שלו לצינת הלילה. עמדנו במסדר, *Appell* בשמו הרשמי, והעציר הממונה עלינו ספר את המלאי ואת התוצאה דיווח לחייל במדי ה-SS, שכמותם ראיתי מקודם ביומני קולנוע. היה חסר אחד והלכו לחפש אותו. הגשם התחזק בינתיים ועד שמצאו את האיש עברו שעות רבות - כך היה נדמה לי - ואנחנו עמדנו שם כל אותו זמן תחת הגשם השוטף ונרטבנו כולנו עד לשד עצמות.

היינו במחנה הצוענים והצריף שהיה מקום מגורינו ליומיים-שלושה הבאים היה צר, ארוך מאד ובשני קירותיו הצדדיים פרוץ לרוחות. שתי שורות דרגשים תלת-קומתיים עמדו לאורך הקירות ועליהם מעט קש. אבא מצא את מקומו על אחד הדרגשים ואני, בקומה שמעליו, נפלתי מרוב עייפות על ערמת הקש, רועד מקור ומרוח הפרצים. המחשבה שעברה בלבי, לפני שנרדמתי הייתה בטוח שבמצב עניינים זה כולנו נתעורר מנוזלים וקודחים מחום. בבוקר שלמחרת קמנו

במדים יבשים פחות או יותר ולתדהמתי בריאים כמקודם. למעשה בזמן שהייתנו בבירקנאו ובאשוויץ אף פעם לא חלינו אפילו בהצטננות הקלה ביותר, לא אבא ולא אני. עציר צועני דובר גרמנית היה ממונה על צריף מגורינו וככזה, יש לומר, לא הצטיין בחיבה מיוחדת כלפינו. ממקום מושבי שעל הדרגש הבחנתי בו, גורר את אימרה לפתח הצריף ומחלק לו מכות הגונות ללא כל סיבה נראית לעין. התברר שאימרה, הניחן מאז ומתמיד בנטיות של פעילות ציבורית, נתמנה על ידו לתפקיד שומר סף והמכות שספג היו לא יותר מאשר הדגמה לעונש הצפוי לו, אם לא יעשה עבודתו כראוי. ברבות הימים הגיע לתפקידים ציבוריים מכובדים יותר - בשנות השבעים נבחר ברשימת רפ"י להיות סגן ראש המועצה בקרית ביאליק.

על פת השחרית ויתרו לנו. אם הדבר נבע מסדרי פקודות הקבע או, וזה נראה סביר יותר, מתוך רצונם הטבעי של ותיקי המקום הזה להעשיר עצמם במנת קלוריות נוספת. במקום זאת נערך מסדר הבוקר והקבוע ולאחר שבספירה לא נתגלה כל חסר התחיל טקס החניכה.

בו במקום הוכרז, כי על כל בעל מקצוע להתייצב ולהצהיר על מיומנותו. ניצבנו, וכמונו גם אימרה ובני משפחתו בפני החלטה גורלית ולא נותר זמן רב לתהיות. היה ברור שאיש לא זקוק לסוחרים או לצעירים בעלי תעודת בגרות - לא במקום הזה, ולא היה ספק בכך שאדונים אלה לא יאכילו כאן יהודים ללא תמורה. כבעלי מלאכה, ולא משנה איזה, יש סבירות שנהיה מועילים להם בעבודה, ועכשיו נותרה רק השאלה במה לבחור. התייעצות חפוזה והפור נפל על צבעות - מקצוע שלפי כל הדעות לא דורש מאמצים כאלה שנתקשה לעמוד בהם, וחוצץ מזה מי לא יידע לאחוז במברשת, למרוח סיד ולהלבין קיר במומחיות. התייצבנו אם כן כולנו כצבעים.

הצעד הבא היה בעל חשיבות מיוחדת. עמדנו בשורה עורפית, אבא לפני, אימרה ומשפחתו מאחורי והתקדמנו בצעדי צב כדי להתקבל למשפחת המסומנים המבורכת - של אלה המקעקעים להם מספר סידורי על הזרוע. השמועה אמרה, שהמספר המזהה הוא גם מעין תעודת ביטוח, שהרי ברור כי מארחינו היעילים לא היו טורחים בעבודת הקעקוע, לו היינו מיועדים לחיסול. על כל פנים מרגע זה אבא שלי היה לא יותר ממספר והשם שבו הייתי חייב להזדהות מעתה היה *Zwölf Acht Sechs und Vierzig* עם הקידומת A. ככל דבר במקום הזה, מהר מאד יתברר שגם תוקף ביטוח זה הוא מוגבל ביותר, וסכנות בלתי צפויות אורבות כאן ולכל אחד מאתנו, כל רגע ובכל פינה. ראשונים להיווכח במציאות זו, היו חולי סוכרת שעברו את הסלקציה בהצלחה; מצבם היה ללא מוצא, על מחלתם לא יכלו הם כמובן להכריז וללא זריקות נפטרו כבר ביום הראשון לשהותנו בבירקנאו. יודעי דבר מסאטמר מנו את השמות אחד לאחד.

במסדר הבא, במקום לספור את המלאי, נקראו מספרים מתוך רשימה והנוכחים ענו ב-*Jawohl*. באותו מסדר ניצב לפנינו בחזות משועממת, האדון האמיתי; גרמני בעל דרגה, במדי SS מגוהצים אשר הסביר בנימה נינוחה למדי, שמלבד הנעליים שעל רגלינו, חל איסור מוחלט על אחזקת רכוש פרטי ועונשו של מי שייתפס בכך יהיה חמור ביותר. במעמד חגיגי זה ניתנת הזדמנות אחרונה להיפטר מדברי ערך מסוג כלשהו ולמסור אותם ללא קבלת עונש - את מידת העונש לא

פירט, וגם לא היה צורך בכך. דברים שונים בעלי ערך, שיהודים אחדים הצליחו להחביא נמסרו בהזדמנות זו מרוב חרדה. אחד אפילו טרח לחתוך את סוליות נעליו החדשות והוציא לנגד עינינו התמהות, שטרות ירוקים של דולרים ומסר אותם לנאצי המאיים. לימים יתברר שהיו בכל זאת יהודים נועזים, שלמרות איומים אלה מוכנים היו לקחת על עצמם סיכון - באושוויץ המחנה נסחרו, מלבד סיגריות ובקבוקי יי"ש גם דולרים, זהב ואפילו יהלומים.

בגמר *Appell* זה הובילו אותנו לקצה מדרון לעשות עבודה שלא ראיתי בה תועלת כלשהי ושם שמעתי לראשונה אנשים מתלוננים על רעב מכרסם ועל חולים שלא החזיקו מעמד. משמאלי עבד יהודי נמוך קומה, בעל עיניים בולטות שסחב גיבנת הגונה על הגב - כעבור תקופה פגשתי בו ברחובות תל אביב. הכרתי אותו רק שעות אחדות קודם לכן והשתוממתי על כך שאיש כמוהו עבר סלקציה בהצלחה וכשפנה אלי ואמר, שמע ארנו, אני כל כך רעב, הייתי משוכנע שאיש זה לא יחזיק מעמד זמן רב. אבא לא התלונן, אולי מפאת כבודו ואולי מפני שבבית היינו רגילים לאכול במידה, וכמוני גם הוא לא סבל במיוחד מרעב. אפשר שתכונה משפחתית זו והרגלי האכילה אלה מיתנו לא מעט את מצוקת הרעב בהמשך הדרך. עוד באותו יום קרה משהו ממשי יותר הנוגע לנושא. יז"י פיחוטה, אחד הבחורים שהוחזק בזמנו במשטרת הגטו והוחזר למקום ממנו ברח, מצא כאן חברים משכבר הימים שדאגו למחסורו והוא מצדו כיבד את אימרה בחתיכת שומן חזיר יקר ערך. אימרה התחלק אתי באוצר הבלתי צפוי, כאילו הייתי אחד מבני המשפחה. אבא לא נגע בטריפה.

ישבנו על האדמה החשופה ליד הצריף בהמתנה לשני האנשים שנשלחו להביא את האוכל הנכסף. משהגיעו עם מיכל מעלה אדים וקיבלנו את מנת האוכל הראשונה, התברר לאכזבת כולם שמדובר במרק דליל שאת תכולתו המזינה הספיקו כנראה לכלות ותיקי העצירים. השיירים חולקו בינינו, שזה מקרוב באנו, בקערות לחמישה או ששה איש, ואלו עברו מפה לפה בהעדר כפות להיעזר בהן. אם ביומנו הראשון במחנה עוד ייחסתי משמעות להתנסויות מן הסוג הזה, הן איבדו את חשיבותן מהר יותר מכפי שחשבתי.

הייתה זאת גם הזדמנות להתרשם משטחו העצום של מחנה בירקנאו ומהעובדה שמחנה הצוענים ששהינו בו, הוא חלק קטן ממנו - בעצם בשטח מגודר שרק בתוכו הורשינו להתנועע. וכך מגודרים מחנות מישנה דומים שבהם נמצאו נשים או גברים, בשלבים שונים של קליטה לאחר מיון. על מה שמתרחש מעברו השני של הגדר - רק שמועות. ככלל, ידיעות ברורות אם היו כאלה, התייחסו למצב מידי ולרגע נתון בלבד; כל היתר היה בגדר רחשים ושמועות שעברו מפה לאוזן, דבר שהוסיף לחוסר האונים שהיינו נתונים בו, ולחרדה המתמדת שהצליחה המערכת הנאצית להטמיע בנו תוך זמן קצר.

כך לדוגמא, הסיפור על העשן העולה ומיתמר מן הארובה המתנשאת שם במרחק מה, ועל נשמות אלפי היהודים שעולות דרכה לשמיים. היו שמועות סבירות למשמע אוזן, אפילו התבררו מאוחר יותר כחסרות שחר, אבל הנפש סירבה לעכל ידיעות כאילו יהודים נרצחים יום-יום

באלפיהם והריח המוזר שבסביבה הוא מגופות הנשרפים בתנורים. רצינו להאמין שאלה הן מאותן שמועות שצצות מדי פעם כדי להפחיד אותנו. אפילו מאוחר יותר כשהייתי כבר באתר בנייה באושוויץ ומשם נראתה הארובה המאיימת מעלה עשן יום אחרי יום, עדיין היה נוח יותר לחיות עם ספק המשאיר תקווה כלשהי. תהיות אלה התנדפו כחודש חודשיים לפני פינוי אושוויץ, כאשר אימרה נלקח באחד הימים לבירקנאו לשם ביצוע עבודה מיוחדת. הוא חזר משם עם תיאור העבודה המיוחדת שבעצם הסתכמה בהריסה חפוזה של המשרפות וטשטוש עקבות המלאכה שהתנהלה שם. דבריו של אימרה הביאו קץ לספקותיי בדבר גורלם הסופי של אימא ואבא.

היו גם רגעי חסד בקיום הבלתי אפשרי הזה. היינו פרוסים על פני החצר שבין הצריפים וישבנו על הארץ בציפייה לחלוקת המרק היומי. היו שם מלבד המשלוח הטרי שלנו גם פולנים שלא מבני בריתנו. אחד מהם, בחור מגודל, יפה תואר ונעים הליכות ניסה לדובב אותי בשפתו ומשלא עלה בידו הדבר, מצא לבסוף בצרפתית שפה משותפת לשנינו. בזמן הקצר שעמד לרשותנו הספקתי לספר על תלאותינו כיהודים שהובאו לכאן מהונגריה, להחליף רשמים וגם לתהות מעט על קנקנו. בתום השיחה וכטוב לבו במרק ובכלל, העניק לי מנה הגונה מתוכו - לא דבר של מה בכך בתנאים ההם. מאכל זה, סמיך ומכיל בתוכו ירקות ואפילו חתיכות בשר סוסים מבצבצות פה ושם, בקיצור מנה מהסוג שרק מיוחסים המקבלים ראשונים את האוכל יכולים להשיג. אנחנו החדשים נאלצנו להסתפק בחומר הדליל שנותר. בהמשך הדרך הייתי עתיד להיתקל במצבים שבהם ידיעת שפות יכלה להציל נפשות.

בירקנאו היה, אם כן, רק מחנה מעבר לאלה מאיתנו שיכלו להביא תועלת למאמץ המלחמתי, ומחנה השמדה לנותרים.

אושוויץ

יצאנו את מחנה הצוענים מלוויים בחיילי SS חמושים ונעזרים גם בכלבי שמירה ולאחר הליכה של מספר קילומטרים הגענו לפני שער כניסה מעוצב יפה ועליו כתובת מבטיחה *Arbeit macht frei*, "העבודה משחררת". את החגיגה השלימה תזמורת עצירים ליד בניין המפקדה אשר ניגנה לנו שירי לכת כדי שכניסתנו למחנה תהיה בצעידה יפה ומסודרת - וכל זאת תחת עיניהם הפקוחה של קציני SS.

מחנה העבודה אושוויץ - עולמנו החדש עד תחילת השנה החדשה - היה מעצם הגדרתו שונה מבירקנאו. זה היה מחנה קטן יותר, לפניו קסרקטין כנראה, בנוי שורות בתים, עשויים לבנים שרופות ומכוסים גג רעפים. בשונה ממחנה הצוענים, השטח היה מגודר גדרי תיל בכל היקפו וממרום מגדלי השמירה המאיימים, חיילים בעמדת מקלע צופים במשך כל שעות היום והלילה בנעשה בשטח המחנה. היה מי שהזדרז לבשר לנו שהגדרות מחושמלות, וכל המנסה לעבור דרכן, דינו נחרץ עוד לפני שהשומרים יספיקו להפעיל את מכונות הירייה.

ישבנו על הארץ במרווח שבין שני בניינים ומחכים לבאות. ארוחת הבוקר נחסכה מאיתנו במעבר ממחנה אחד למשנהו והמרק מיום אתמול לא היה בו כדי להפיג את תחושת הרעב שהתחיל להציק. השעה הייתה מאוחרת, אנשים התחילו לחזור מעבודה ואחדים מהם התקבצו מסביב ובחנו בסקרנות את אלה שבאו זה מקרוב. בניגוד לרבים שהצטיידו בעוד מועד בנעלי עבודה כבדים, הגעתי למחנה בנעליים חצאיות אופנתיות אשר לרוע המזל משכו את תשומת לבו של בריון פולני, מאלה שחזרו זה עתה מעבודה. ראיתי אותו מצביע עלי ולאחר התייעצות קצרה ניגש אלי מלווה בשניים מחבריו ובנימה מאיימת דרש לוותר על רכושי היקר ובתמורה היה מוכן להעניק לי את זוג הנעליים הבלויות והמרופטות שלו. המצב היה ברור, להצעה כזו קשה יהיה לסרב ובלב כבד נאלצתי להיפרד מהן.

נעליים אלה שכאמור ראו כבר זמנים טובים יותר, עתידות היו לגרום לי צרות רבות. בייחוד הנעל הימנית, אשר מלכתחילה נטתה להתפרק, ומסמרי העץ החשופים דקרו את הבוהן עם כל צעד שעשיתי, גרמו להתנפחות ובהמשך לפצע מוגלתי מטריד ביותר. הגיע יום ולא הייתי מסוגל יותר ללכת. לא נותרה לי ברירה אלא לפנות אל מה שנקרא מרפאת המחנה ונאלתי להסתכן בכך, שהדרך שאני בוחר בה תהיה גם הקצרה ביותר אל המשרפות. עצם קיום המרפאה היה בו משום

רמז לכך שאין בעצם הגיון רב לחרדתי - אם היה שם מי שחשב בהגיון - ולא הייתי צריך להיות מופתע כשניצב לפני רופא אמיתי בחלוק לבן, בדק את האצבע ובפנים חסרי הבעה קבע שיש לבצע ניתוח בו במקום. הוא השכיב אותי על מיטה, ניגש מיד למלאכה וללא היסוס ביצע חתך כואב, הסיר את המוגלה, ניקה וחבש את פצע ללא חומר חיטוי - וכל המבצע, מיותר לומר, נעשה ללא הרדמה. זכיתי ביום מנוחה בעל חשיבות ובזוג כפכפי עץ אשר כמותם ראיתי רק בתמונות של ציירים הולנדיים. למחרת חזרתי לעבודה.

לקראת השקיעה התכבדנו סוף סוף במנת חמאה וריבה - מנת הלחם היומית אבדה כנראה בדרך כחלק מן השיטה ושימשה לשיפור תזונתם של המחלקים הותיקים. התברר, שלאחר יממה ללא אוכל, חמאה עם ריבה אפילו ללא לחם יכולה לקבל טעם של מעדן מלכים.

בסיום אותה ארוחה שהורכבה מחמאה מרוחה בריבה - מה שנראה חמאה, היה בעצם תחליף גרמני בשם מרגרינה - העבירו אותנו ללא שהות למשכננו החדש באחד מאותם מבני לבנים שהיוו את המחנה כולו. לדאבון לבי, אימרה ומשפחתו לא הוצבו באותו אתר בנייה שבו אבא ואני היינו אמורים להתחיל בקריירה מקצועית לכן גם לא עלה בידינו למצוא מגורים באותו בנין. דרכינו במחנה נפרדו למעשה ויכולנו להיפגש לעתים נדירות בשעות שלאחר העבודה וגם במקרים אלה לשיחה קצרה בלבד. אבא ואני התמקמנו זה לצד זה בקומות התחתונות של שני דרגשים דו-קומתיים צמודים, אשר הקומות העליונות שלהם היו תפוסות על ידי האליטות של הוותיקים. אלה כפי שהתברר היו רובם גם מנהלי עבודה, ה- *Vorarbeite* כפי שהם נקראו בפי כל. שם למעלה בספרות עליונות אלה, התנהלו החיים האמיתיים של משכן זה. וותיקים אלה, שארית יהדות פולין, שכבר עברו תלאות רבות עד שהגיעו לנחלה זו, ניהלו שם חיי חברה ומסחר ערים, במונחי אושוויץ כמובן. והייתה חלוקה סוציאלית בהתאם לותק וארץ מוצא - לחדשים שזה מקרוב באו ובמיוחד מארצות לא סלאביות, לא היה חלק בפריבילגיות של השכבה הותיקה השלטת.

שלא כמקובל בתנאים אלה, התיידדתי עם אחד מוותיקים אלה. הוא היה מבוגר ממני בחמש שנים ולא יותר, יהודי בעל חזות אצילית שתווי פניו המעודנים הבדילו אותו משאר חבריו. הקים משפחה זמן קצר לפני שהובל עם שאר יהודי וארשה לגטו והספיק להחליף מחנות אחדים עד שהגיע לאושוויץ. אינני יודע מה משך אותו אל ידידות זו, אל השיחות שהתנהלו בינינו בידיש עילגת. אולי משום שמצאנו בקלות נושאים בעלי עניין משותף לשנינו, אולי הרגיש זר בין חבריו הוותיקים, יוצאי שטעטל שבפולין ברובם, ואולי שני הדברים היו צדדים של אותו מטבע. מכל מקום יהודים אלה מצדם לא ראו בעין יפה ידידות מתפתחת זו והחרימו אותו על כי "ער חבערצ'ן מיט א מאדיאר" הוא נעשה חבר של הונגרי.

הכרתי בסאטמר מריבות ותככים בין יהודים, בין חסידים של חצרות שונים שהגיעו לעתים לידי תגרות של ממש ובין אלה לבין משכילים. דיברנו בהתנשאות ובזלזול ביהודים שהגיעו אלינו מהמחוזות הפולניים של האימפריה לשעבר ולעגנו להונגריה שבפיהם. הייתי תמים, חשבתי שפלגנות זו אופיינית לתנאי שלוה בלבד ויהודים יהיו ערבים זה לזה במקום שבו המוות אורב

לכולם ללא הבדל. היה עצוב מאד להיווכח שמבחינה זו לא נשתנה דבר והעתיד יוכיח זאת בהזדמנויות שונות.

כמו כל דבר באושוויץ היציאה לעבודה התנהלה בסדר מופתי. לאחר התפקדות במסדר בוקר היו כל האסירים צועדים בסך לעבר שערי המחנה. כשהתקרבו לבניין המפקדה ניתנה הפקודה *Mutzen ab* (להסיר כובעים) ולקול צלילי תזמורת עברו האסירים את השער תחת עיניהם הבולשות של חיילי האס-אס - יחידות יחידות בהתאם לאתרי עבודה. אלה הקפידו על לבוש מסודר ועל המעיל שיהיה מכופתר עד אחרון הכפתורים. ואוי למי שנתפס מפר משהו מהוראות אלה. המצעד המגוחך הזה חזר על עצמו גם כשחזרנו למחנה לאחר יום עבודה מפרך, בגשם שוטף או בשלגי החורף, והיה כרוך כל פעם באותן חרדות.

בתחילת דרכנו היינו אבא ואני חלק מקבוצת אנשים שעבדה בתחזוקת הכביש המחבר את בירקנאו עם אושוויץ. עבודה לא קשה במיוחד והמיקום יוצא הדופן זימן הזדמנויות להעיף מדי פעם מבט על אסירים העוברים ממחנה אחד למשנהו. היו עוברות שם גם קבוצות נשים, תמיד בליווי חיילים אוחזי כלבי שמירה, בדרכן אל המרחצאות שבמחנה. היה קשה לצפות במחזה זה של עשרות נשים צעירות וצעירות פחות, כולן מגולחות ראש עד כי קשה היה להבחין בתווי פניהן. עבדתי שם כרגיל לצד הכביש, כאשר קול מוכר קרא לי מקבוצת נשים העוברות שם בסך.

לקח זמן מה עד שזיהיתי את אווה *Bernáth* גלוחת הראש כבעלת הקול ולידה אחותה אגי, לימים אשתו של אימרה, שצעדו שתיהן לעבר המרחצאות. על אף השמירה הכבדה, הצלחתי לשאול אותן על גורלה של אימא ולזרוק לעברן כף למרק, רכוש יחיד שהיה בבעלותי וכלי נדיר ומועיל בתנאים של בירקנאו. לפני שהעבירו אותנו למקום עבודה אחר, פגשתי אותן פעם נוספת באותה דרך ובהזדמנות זו הצלחתי להעביר לאווה, מיצרך חשוב לא פחות, שימלה במצב טוב לפני שה-SS הספיק לשסות בי את כלבו. נשאלתי לא פעם איך השגתי שמלה באושוויץ, מחנה שבו היו גברים בלבד - אין לי תשובה על כך ועל לא מעט פרטים חשובים יותר וחשובים פחות שנתקעו אי שם בנבכי הזיכרונות.

היינו כאמור צבעים מומחים ובהתאם לכך צירפו אותנו, אבא ואני, ליחידת עבודה - קומנדו בלע"ז - באתר בנייה לא רחוק מהמחנה עצמו. למזלנו לא ניתנה לנו הזדמנות להוכיח את כשרונותינו באמנות הצביעה ובמקום זה סחבנו חומרי בנייה ועסקנו בכל מיני עבודות עזר ליד בנאים מקצועיים - אזרחים פולנים מאושוויץ העיר והסביבה. *Volksdeutsche* אלה היו בני עמים שונים וגרמנים מכוח חוקי הגזע. לימים הבנתי שדרך גויים אלה התנהל סחר מסועף בתוך המחנה; הם סיפקו סיגריות מטבק רוסי שנקרא מחורקה, מין ואלכוהול למנהלי העבודה הוותיקים תמורת דולרים וזהב שנמצאו בין החפצים שהורדו מן הקרונות ולא נמסרו לאוצר הרייך.

עד לשלב זה בחיים לא יצא לי לעסוק בפעילות גופנית כלשהי פרט לשיעורי התעמלות מעטים שהשתתפתי בהם בבתי הספר השונים. נכון אמנם שמאוחר יותר, כאשר נאסרה עלינו העסקת עוזרות בית שלא מבנות ישראל ועוזרות יהודיות מהכפרים לא יכלו יותר להגיע, עזרתי

לאימא במטבח ובעבודות שונות בבית. כל אלה לא היה בהם כדי לפתח שרירים של פועל בניין והתוצאה של מצב אומלל זה התבררה מהר מאד כקרוב להרת אסון. כל עוד העבודה הקשה הצטמצמה בסחיבת לבנים והגשתם למייסטר הצלחתי לעמוד במשימה בכבוד. המבחן הרציני באמת התרחש כאשר יום אחד הגיעה עגלה עמוסת סיד כבוי ומנהל העבודה תקע בידי עת חפירה וציווה עלי לבצע את מלאכת הפריקה, וככל דבר, מהר מאד. עליתי על העגלה ללא חשש - מימי לא ראיתי חומר כזה ולא ידעתי מה מצפה לי. תקעתי את העת בכל הכוח לתוך הסיד התמים למראה - פעולה לא קשה מדי, אבל נדהמתי מיד לאחר מכן, כאשר הבחנתי בכוח הרב הנדרש להוצאת כמות מהעיסה הסמיכה. חזרתי על המלאכה בנחישות ראויה לציון והזמן שנדרש לכל פעולה כזאת, הלך והתארך עד אשר הגיע הרגע שבו השרירים לא עמדו יותר במאמץ ואמרו: עד כאן. מנהל העבודה המשיך והאיץ בי *schneller, schneller*, ואני לא יכולתי יותר להזיז את האת הארור. ראיתי את הקץ מתקרב בצעדים בטוחים והרגשתי בזיעה הקרה המציפה את מצחי מרוב חרדה. אבי זקני, שעבד בקרבת מקום, הבחין מיד בנעשה ובמה שעומד להתחולל. ברגע של חוסר ערנות מצד השומרים, תוך סיכון רב מיהר לעלות על העגלה, תפס את מקומי, המשיך במלאכה כאילו הוא התחיל בה. לא אגזים הרבה אם אומר שבכך הציל את חיי.

מנהל העבודה הממונה עלינו בקומנדו הזה - הפורארבייטֶר בלע"ז - היה יהודי צעיר מאחד הכפרים הקטנים בפולין - את המונח "שטעטל" לא הכרתי עדיין - שבהם היידיש הייתה השפה השלטת בין היהודים. היה בעבר עגלון או בעל עגלה, הדבר לא היה כל כך ברור, צעיר בעל מזג נוח ונעים הליכות יחסית לתנאי המקום. עבר עליו הרבה, ולמרות זאת ובניגוד לרבים אחרים במעמדו, לא הוציא את קינתו על אלה שזה מקרוב באו. קראו לו יאנקעלע דער קאליקע, הצולע ביידיש. לאמתו של דבר הוא לא צלע כלל - אחרת אולי לא היה שורד - אלא שהייתה לו הליכה משונה קצת, כשל ברוז. היה מזרז אותנו בעבודה בהתאם לפקודות וגם מעלים עין אם היינו נחים לרגע, כל עוד הדבר לא נתגלה לעיני הגרמנים. משחזרו כולם לבלוק המגורים וקיבלו את מנת האוכל, היה הוא וחבריו נוהגים להטביע את עצבותם בשירי יידיש נוגים ושירי פרטיזנים נוסכי תקווה - את האחרונים למדו כנראה משבויים אוקראינים. שירים אלה והסיפורים שמסביב תרמו רבות להשכלתי בתרבות היידיש, ובחודשים הרבים שביליתי אתם למדתי יידיש אמיתית, שונה מזה שדברו בסביבתנו. אם יאנקעלע רצה לעדכן אותנו במשהו חשוב היה עושה זאת מלווה באחת מאותן מנגינות יהודיות עצובות - כי הרי אסור היה לשוחח סתם כך באמצע עבודה. כך למשל כשהצביע על הארובה הגבוהה שנראתה מזדקרת שם בתוך הערפל שמעל בירקנאו וזימר בעצב על הנשמות היהודיות העולות דרכה לשמים.

בצהרי כל יום עבודה קבלנו את מנת המרק המדודה, ואם יצא והצלחנו להידחק בין המקומות הראשונים, זכינו בנוזל מעט סמיך יותר ובכמה דקות מנוחה יקרות ערך. במקרים אלה הייתי שם לבנה מראשותי ונרדם למספר דקות מתוקות - כמו יעקב אבינו רק הסולם נעדר מחלום שלא היה. לפני רדת החשיכה התייצבנו לפני שער המחנה. התזמורת נגנה כרגיל ואנו עברנו בסך ליד

המפקדה, חפויי ראש ובצעידה כמו- צבאית כשמשני העברים בודקים אותנו החיילים בשבע עיניים שמא יש דבר מה חשוב חבוי מתחת לבגדים.

את מנת הלחם היומית, בתוספת מרגרינה וריבה קיבלנו כשחזרנו לבלוק המגורים. אחרי יום עבודה מפרך, המנוחה הייתה המצרך החשוב ביותר ואת הזמן הנותר עד לכיבוי אורות חייבים היינו לנצל לדברים חיוניים כמו רחצה וגילוח. עם סדר יום צפוף שכזה לא נשאר זמן וכוח למפגשים חברתיים ואת אימרה, כאמור הצלחתי לראות לעתים נדירות בלבד.

היו כמובן בני מזל וכאלה שידעו להסתדר טוב יותר. היו ששובצו בעבודה קלה יותר וכאלה שעבדו במקומות נגישים לתוספת מזון או מצרכים אחרים שעוברים לסוחר; מישהו הרי צריך היה לאסוף אשפה, לעבוד במקומות הנכספים כמו מטבח או מכבסה. אחד שעורר את קינאת כולם, יהודי יליד סלובקיה, מצא בן-כפר בין חיילי האס-אס ששמרו עלינו בדרך למקום העבודה. צעיר זה היה צועד, בלבושו המגוהץ, מחוץ לשורות העצירים מלווה את מכרו משכבר הימים ואפילו לא היה משובץ כמו כולם בצוותות העבודה. והיו נערים יהודיים יוצאי סלונקי, מפוטמים ובעלי עור פנים כשל בחורה. לא הייתה סיבה לקנא בהם; יודעי דבר אמרו, שאלה תאומים אשר סורסו במעבדות המחנה ועורכי הניסויים שומרים עליהם מכל משמר ודואגים לכל מחסורם.

והיו בעלי רכוש. המטבע העיקרי העובר לסוחר הייתה סיגריה מגולגלת מטבק רוסי, המחורקה. תמורת לחם למשל אפשר היה לרכוש סיגריות והיו לא מעט כאלה שמנעו מעצמם את מנת היום החיונית תמורת תענוגות העישון. הייתי גאה מאד ומלא התפעלות על כך שאבא, אף על פי שבבית היה מעשן קבוע, כאן במחנה התנזר מההרגל באופן מוחלט. תמורת כמות מסוימת של סיגריות יכולת לקבל בקבוק אלכוהול, דבר בעל ערך רב, שתמורתו ניתן היה לשחד חיילי אס-אס. בקבוקי המשקה נקנו אצל העובדים האזרחים באתרי עבודה, תמורת דולרים ומשם הוברחו אל תוך המחנה תוך סכנת נפשות. כל הדברים הללו, מלבד הסיגריות, היו בשבילי דברים שבמעשיות - מעולם לא זכיתי לראות מה מהם, אם כי לכולם היה ברור שהם מסתובבים אי שם בין הידיים.

כאמור אבא ואני לא היינו בין אלה שהרעב הציק להם במיוחד אף על פי שהסתובבנו בתחושה מעומעמת של חסר מתמיד. היו מעובדי המטבח שהצליחו לשים יד על קליפות תפוחי אדמה, לאכול חלק ולהגניב את היתר לעזרת חברים. אני סירבתי להשתתף בחגיגה, חשבתי לתומי שאסור להגיע לשפל כזה. זה לא מנע ממני לעשות ניסיון, נואש אפשר לומר, כדי לשפר בקצת את מצבנו התזונתי. אני צריך להקדים ולספר, שלפני יובלות - הייתי בגיל שמונה לערך - בהשפעת השכינה שהייתה כנראה נחה עלי, לקחתי פעם צילום של דמות מהעיתון ובסבלנות רבה העתקתי אותו בהצלחה מרשימה. כך לפחות לפי דעתה הבלתי משוחדת של אימא, והדבר זכה מיד לפרסום נרחב בקרב בני המשפחה. אירוע חשוב זה עלה לפתע בזיכרוני - ואולי אבא היה יוזם הרעיון - ויום אחד, חייב היה להיות יום ראשון בשבוע, באתי אל יאנקעלה בהצעה מפתה ביותר שחשבתי שיהיה לו קשה לסרב לה: אני אנציח את דמותו על גבי נייר וזאת תמורת תשלום זניח של צלחת מרק כמו זו שלפניו. ידעתי שלא יתקשה לוותר על מנה אחת, אף על פי שמדובר היה במרק של רמי מעלה כזו

שתיארתי בהזדמנות קודמת. כטוב ליבו במנוחה השבועית הסכים להצעתי בהתלהבות מה, צייד אותי בנייר ועפרון והתחלתי במלאכה. הוא ישב לפני זמן מה וכנדרש בלי נוע אבל מה לעשות, עקב ניסיוני הדל בעשייה האומנותית, העבודה התארכה מעבר לצפוי. הגעתי בערך למחצית הדרך כשפקעה סבלנותו של יאנקעלה, הציץ בציור ואמר משהוא כזה: תסתכל בחורצ'יק, ומראה את צדו השני של פרצופו, נכון שהוא לא שונה מזה שהספקת להעביר לנייר? ובכן אתה תמשיך ותצייר את מחצית השני, אני יש לי דברים אחרים לעשות. והשאר אותי כך עם חצי הפרצוף. התאוששתי איכשהו מן ההלם הראשוני וסיימתי פורטרט ללא דוגמן. כשהתפנה לבסוף מעיסוקיו ובא להציץ ביצירה הוא לא נראה מי יודע מה מרוצה ממראה התוצאה ורק מששוכנע על ידי חבריו שהציור דומה לו כשתי טיפות מים, זיכה אותי במרק הנחשק. בשבועות שלאחר מכן איש מבין חבריו של יאנקעלה לא עמד בתור כדי לזכות בתהילת עולם והקריירה האומנותית הקצרה שלי באה אל קצה. וחבל. מרק שכזה מדי פעם יכול היה להוות תוספת משמעותית למזון הדל שהיה מנת חלקינו.

תאריכים יהודיים היו ידועים היטב עד כמה שזה נשמע מוזר ומי שהיה מעוניין בכך ידע את מועדי ישראל בעתם. היו יהודים שהקפידו לקיים מצוות במקום זה, שספק אם ההוא במרומים ידע בכלל על קיומו וסיפרו על אותו רבי אשר חסידיו אפילו הצליחו לאפות עבורו מצות לפסח - לא דבר של מה בכך. אשר לאבא, לא ראיתי אותו מתפלל יום יום או בשבתות אפילו, מה שזכור לי בבירור הוא, שביום הכיפורים לא בא אוכל אל פיו אלא שהאל מלא הרחמים לא רשם זאת לזכותו בספר החיים.

קרו דברים יוצאי דופן אשר שיבשו מדי פעם את שגרת החיים במחנה. זכור לי אותו יהודי שלא עמד, פיזית או נפשית, בתנאים הקשים, קפץ על הגדר המחושמלת והצליח באחת לשים קץ לכל הזוועות ולזכות בשלווה הנכספת. שלושה פולנים מבין האסירים הפוליטיים נתפסו לאחר שהצליחו לברוח מהמחנה או ממקום העבודה שמחוצה לה. גורלם נחרץ כמובן ואנו נקראנו להתייצב ל- *Appell* יוצא מגדר הרגיל כדי להיות עדים למעמד המזווע של ביצוע גזר הדין. הקימו גרדום על במה מוגבהת במקום מרכזי, על מנת שכל עצירי המחנה יוכלו לצפות בו, והובילו את שלושת הנידונים הגאים אשר לא הפסיקו להצהיר בקול סיסמה פטרוטית שלא הבנתי את מלותיה, אבל הצליחה להוציא את התלוינים מכליהם. כתגובה הפליאו, באומללים המתפתלים על החבל, מכות נמרצות עד אשר הוציאו את נשמתם.

סלקציה

שגרת חיינו, אם אפשר לקרוא לכך, נמשכה חדשים אחדים עד שבאחד הימים שבין יום כיפור לסוכות, ניתנה הוראה לכל העצירים להתייצב בשעות הערב למסדר - עיתוי בלתי שגרתי למסדרים וזה כשלעצמו סיבה טובה ליצירת אווירה של חרדה מהבלתי ידוע. חרדה זו הייתה לחם חוקנו בכל פעם שנשתנה דבר מה מסדר היום הרגיל; מעבר למקום עבודה חדש שלא ידעת מה מצפה שם או משהו יסודי יותר, כמו פקודת מעבר למחנה אחר, אשר יכולה להתפרש כקביעת גורל - הרי איש לא יכול היה לחזות לאן יוביל הצעד הבא. לא חלף זמן רב ושמועה עברה מפה לאוזן שלא מדובר ב- *Appell* סתם, אלא בסלקציה אמיתית ומשמעות הדבר הייתה ברורה לכולנו. המחנה רחש תכונה רבה וכל אחד חיפש אמצעי כדי להיראות במיטבו ולמנוע את הגרוע מכל. דאגתי הייתה נתונה כמובן לאבא; הוא שמימיו לא הייתה לו נטייה להשמין, איבד כאן משקל כמו כולם, ואף על פי שהיה בריא בגופו וחזק יותר ממני, מי יודע איזה משמעות תהיה לגילו המתקדם או לשערותיו המאפירות?! אמנם היה לאחר גילוח הבוקר השגרתי, שכנעתי אותו להתגלח מחדש ועזרתי לסלק את אחרוני הזיפים הלבנים בכל מקום שנשארו. ללא הועיל.

עמדנו ערומים בתור ארוך, אבא כרגיל לפני והתקדמנו במהירות מבהילה לעבר קצה המרוחק של האולם. שם עמדו שני קציני אס-אס, אשר בחנו בקפידה כל אסיר לפי תורו וראיתי אחד מהם רושם את מספרו של אבא וידעתי שחרץ באותה שניה את גורלו. אימרה ובני משפחתו נהנו הפעם מנדיבותו של הגורל וניצלו כולם. אבא שלו היה בעל גוף ולמרות שגם הוא איבד לא מעט ממשקלו, עדיין היה בו כנראה כדי להיראות כשיר לעבודה. את הרשומים - למעשה הנידונים - לא טרחו להפריד מיד מהשאר או להעביר אותם למקום אחר, הם הרי ידעו שמהצבת הזאת אין כל אפשרות להימלט.

חזרנו לבלוק לשינת לילה כאילו כלום לא קרה, כאילו שום דבר אינו סופי עדיין. לא ישנו הרבה אותו לילה, שכבנו שנינו שקועים במחשבות ולא העזנו לדבר על המשפחה שהתרסקה וגם לא על עצמנו. ואולי דיברנו, אפילו הרבה והכל חבוי אי שם בזיכרון יחד עם השיחות שהתקיימו או לא התקיימו בינינו במשך חמשת החודשים הארוכים שהיינו צמודים זה אל זה. מכל מקום אבא לא ניסה להדריך אותי לבאות, לא השאיר צוואת חיים. למחרת היום כשהגיע שעתם של הנרשמים להתייצב במקום הריכוז, חיבק אותי בחוזקה ופרץ בבכי מר - אבא שלי! במעמד זה, הקשה מכל היה לראות אותו כך, מעורטל לפתע מכל כבוד עצמי של אב ומזיל דמעות כמוני. נפרדנו לשלום ומאותו רגע לא ראיתי אותו יותר.

סיפרו לי מאוחר יותר, כי האחים ווילינגר ערכו מגבית לקניית בקבוק משקה, לשחד בו את האס-אס הממונה על המשלוח ולשנות את גזר הדין, אבל הדבר לא עלה בידם כי לא הצליחו להגיע לכמות הסיגריות הדרושה לשם כך. אין לי סיבה לפקפק באמיתות הסיפור הלא רגיל, אם כי הדבר הגיע אלי ממקור שלא היה מעורב בו. שניים מן האחים ווילינגר היו בעבר חברים של צוצי ואמי וזאת יכולה הייתה להיות סיבה טובה למאמץ להציל אותנו וגם העובדה שאבא נחשב לאחד המכובדים שבין אנשי סאטמר ששהו במחנה. ואולי היו אלה סתם אנשים טובים.

חשבתי שיזדרזו להעביר אותו ישר לבירקנאו או אולי למחנה אחר, ולא. למחרת הצביע מישהו על אחד המבנים הסמוכים שהיה מאוכלס צוענים, ואמר שכל הנידונים נמצאים שם - עוד יום, עוד יומיים של חיים בצל הידיעה הברורה. הסתובבתי ליד בלוק זה ככל שניתן היה, בתקווה לראות אותו מציץ אולי מאחד החלונות, אבל ניסיונות אלה לא העלו דבר. ויום אחד הבלוק נמצא ריק מאנשים, הצוענים והרשומים נעלמו כולם. ונותרתי לבד.

על הלחם, ולבד

לקומנדו החדש הגעתי בדרך מקרה, ככל דבר חשוב שקרה לי במחנה. התייצבנו למסדר יציאה בבוקר סתווי קריר ובעוד אנחנו מחכים לתחילתו, נתאספו מול שורתינו עזירי קומנדו שהתבלט במספר המצומצם מאד של אנשים שעובדים בו. לא זכור לי מי יזם את השיחה שהתפתחה ביני לבין בחור בן גילי שעמד מולי בשורה הראשונה. תחילה בידיש, שפה שאף אחד משנינו לא היה בין דובריה הטבעיים ואחר כך גלשנו לעברית, משהתברר שלמד בבית ספר עברי. הוא הגיע לאושוויץ מגטו לודז' בשלב מאוחר יחסית משום שהגרמנים, מסיבה שלא ידועה לי, לא הזדרזו לחסל את הגטו הזה. העובדה שנמניתי כביכול עם דוברי עברית עשתה עליו רושם לא רגיל, כי ב- *Appell* שלמחרת, בא ובשורה משמחת בפיו. הוא סיפר שהוא עובד בקומנדו מעולה במונחים של אושוויץ, וינסה לשכנע את הקאפו לספח אותי לצוות שלו.

מלאכת ההעברה לא נתקלה בקשיים וכעבור יומיים נמצאתי עובד במקום החדש בסלילת כבישים. על כל פנים זה היה אמור להיות תפקידנו בקומנדו. למעשה לא עשינו דבר מלבד גירוד השביל הסלול בעזרת את חפירה, תחת השגחתו של גוי פולני טוב לב שהיה קאפו ופורארבייטר גם יחד, כיאה ליחידה קטנה של כעשרה איש. וזה לא הכל: השביל שהיה תחת השגחתנו הנאמנה עבר ליד מאפית המחנה אשר הפיצה יום אחרי יום ריח ניחוח משגע של לחם טרי. בקיצור גן עדן עלי מחנות, וכמה חבל שלא זכיתי להתחלק בו עם אבא.

מלבד שני יהודים ליטאים כל חבריי לעבודה היו יהודים מפולין והם היו אלה שנהנו מתפנוקי המקום. הליטאים ואנוכי זכינו מפרורים בלבד וגם זאת לעתים רחוקות. והיו לכך סיבות טובות. היה ידוע שמפקד המאפיה, קצין אס-אס שמנמן וחייכן, אינו מסוכן במיוחד גם כשפועליו גונבים קצת מפרי עבודתם. פועלים אלה היו רובם ככולם אסירים פולנים גויים כמובן ואת הסחר עם הלחם הגנוב היו מנהלים באמצעות חבריהם היהודים מארץ מוצאם, ואיתם בלבד.

והעניינים התנהלו כך: אופה שהצליח להעלים כיכר לחם מעיניהם של משגיחי המאפיה היה מופיע ליד אחד החלונות הפונים לכיוון השביל ומעביר ליהודי שלו את הסחורה הטרייה דרך הסורגים. זה מצדו היה מחביא את הלחם החם תחת חולצתו ומעביר אותו תוך סכנת נפשות דרך השער ולפנות ערב היו מתחלקים בשלל. אותי לא שיתפו בעסקים וזה היה דבר מובן - הייתי חדש וגם מאדיאר. לתדהמתי גם שני יוצאי ליטא, שבעיני לא היו שונים מהם בהרבה, לא שותפו בחגיגה, וברוב תמימותי קשה היה לי לאכל עובדה אכזרית כזאת.

החורף היה כבר בפתח כאשר שגרת החיים של הקומנדו השתנתה פתאום מן הקצה

לקצה. ביום בהיר אחד סולקו מן המאפיה כל העובדים הפולניים ובמקומם הופיעו גויים מצרפת. הסיבה לכך הייתה כנראה עובדת התקרבותם המהירה של הגייסות הרוסיים לעבר אושוויץ. כך לפחות פירשנו את ההתרחשויות הבלתי צפויות. הצרפתים למדו מהר מאוד - אולי היו כבר מיומנים בכך ממקום העבודה הקודם - וחיפשו דרך להמשיך את מה שקודמיהם הפסיקו. הייתה להם בעיה קטנה אחת: לא נמצאה, תרתי משמע, שפה משותפת בינם לבין הוותיקים דוברי הפולנית וגם לא סמכו עליהם משום מה. מצבם השתנה כבמטה קסם, העיסוק המכניס שהיו רגילים לו נפסק מהיום למחר. וכאן באיחור מצער - אבא לא היה לידי כדי לזכות בחיים קלים יותר - הגיע תורי.

מלבדי בקומנדו הקטן הזה איש לא ידע צרפתית, ואני מיהרתי לנצל את היתרון החשוב שעמד לרשותי עד פרור הלחם האחרון. מהר מאד הפכתי להיות איש אמונם של הצרפתים, סוכנם הבלעדי לדבר עבירה. מדי יום הייתי מתעטף בחצאי לחם חמים מתחת לחולצה וצועד לעבר המחנה בפחד נוראי שאפילו מנגינת התזמורת לא הצליחה לעמעם. נכון, עיסוק זה היה בו סיכון רב, אם כי במקום שבו החיים הם סכנת נפשות כל שעה של היום, התמורה לפחות הייתה משתלמת ביותר.

ראשית הסיכון היה בטרנסאקציה שליד המאפיה - שהרי לא התקבל על הדעת שהגרמנים לא יהיו ערים למה שמתרחש לעתים קרובות מתחת לאפם. למען האמת הם ידעו היטב על התנועה המתנהלת ועשו כמיטב היכולת למנוע אותה. באחד הימים זכיתי להתנסות בדבר כאשר, בזמן קבלת הלחם מבעד לחלון המסורג, נתפסתי על ידי קצין המאפיה. איש שמן ויוביאלי זה, הכניס אותי למשרדו כדבר שבשגרה, וכבעל ניסיון בנושא לקח פרגול שהיה מונח על שולחנו, פקד עלי להוריד מכנסיים ולהתכופף והתחיל במלאכת המלקות בליווי ספירה מדוקדקת. ציפיתי כנראה לגרוע יותר, אולי סף הכאב היה כבר גבוה, אחרת אין להבין מדוע נשארתי כמאובן, עם אחוריים חשופים והוא הגיע מעבר למספר 20 - המנה המקובלת למקרים מן הסוג הזה - עד אשר שלשמחתי פקעה סבלנותו ופקד עלי לברוח ומהר, אחרת ימשיך להלקות עד כלות נשמת.

למחרת בבוקר חזרתי למסלול חיים רגיל. המשכתי לעבוד בסלילת הכביש שאיש לא היה זקוק לו וכאשר הופיעה דמות מוכרת ליד חלון המאפיה זינקתי אל הסורגים על מנת לקבל דרכם את הלחם החם.

אימרה עבד באותה תקופה בקומנדו שנקרא *Centralbauleitung*, מנהלת הבנייה, ותפקידו היה להעביר מכלי חמצן ממקום כלשהו למקום אחר בעזרת מריצה שעמדה לרשותו. עם הזמן גילינו שגבולות שטח הקומנדו שלו נושק לגבולות של זה שבו אני עבדתי, ומכאן ועד לרעיון של שיתוף פעולה בינינו ושכלול המערכת הדרך הייתה קצרה ביותר. היה צריך לעבור את השדה שהפריד בינינו ולמסור לאימרה את הלחם הטרי. הוא היה מסתיר אותנו מתחת למכלים הריקים ובסוף היום היה חוזר עם המריצה למחנה ומחזיר לי את הסחורה. מחצית הלחמים הגנובים היה מגיע לאופים ובמחצית השניה, כמו גם בסיכונים הייתי מתחלק עם אימרה.

החיים במחנה השתנו כמובן בהתאם; המתחים בשעת חלוקת המרק היומי - כדי לזכות בקצת ירק או חתיכות בשר סוסיים - מתחים אלה פסקו. לפעמים יכולתי אפילו לוותר על המרק

השנוא ולהסתפק בתוספת לחם או לקבל תמורתו מרגרינה וריבה. רק העובדה שאבא לא הספיק ליהנות מהתנאים החדשים הללו, לא הפסיקה להציק לי.

הימים היו ימי סתיו אחרונים ורוח קרירה נשבה בשטח הקומנדו מתחת לשמיים המאפירים של העונה. שני לחמים טריים חיממו אותי מתחת לחולצה וצעדתי בדרך המוכרת לעבר השדה כדי להעביר אותם לאימרה. לפתה הבחנתי בדמות של חייל אס. אס. שצנח מאי שם, עומד במרחק מה בעמידה אופיינית, עם יד על המותן ומחכה לי בסבלנות - בטוח שאין דרך אחרת אלא להתייצב לפניו. המשכתי בדרכי עם הידיעה הברורה שכל צעד מקרב אותי אל הקץ הבלתי נמנע, הסתכלתי לאחור בחיפוש נואש אחר דרך מילוט, אולי בת קול מהשמים או משהו, וכל מה שראיתי היו מבטיהם הכבויים של חבריי לעבודה.

כשעצרתי לפניו הצביע ללא היסוס על חולצתי התפוחה ושאל מה יש לך שם - מהדיאלוגים הספורים הזכורים לי במחנות. לחמים, אמרתי לו ופתחתי את כפתרי החולצה כדי להעביר אותם אליו. על השאלה המתבקשת הבאה מאין, עניתי בתשובה היחידה שיכולתי להעלות על הדעת, *organisiert* שפירושו בעצם גנבתי אותם. יש לך מזל שדיברת אמת, אמר בשקט וללא הרמת קול עד כי לא הייתי בטוח אם הבנתי את דבריו, לקח את שני הלחמים ופקד עלי לפנות אחורה ולחזור, אבל *schnell*, לעבודה. חבריי לעבודה לא האמינו למראה עיניהם כשראו אותי חוזר בלי פגע ואני עצמי, תפסתי רק בהדרגה את הבלתי יאומן שעבר עלי ואט-אט נתקפתי חרדה. לא יכולתי להבין מה גרם לו להיות כזה רחום, כי היה ידוע שלהיתפס בשעת מעשה הוא דבר חמור כשלעצמו, אבל עם לחם לבן גנוב - פריט המיועד לקציני האס.אס. בלבד - זהו פשע שאין עליו כפרה. היום קל לי לנחש שהאיש ידע מה שנעלם מכולנו, שהצבא הסובייטי עומד כפסע מהאזור שבו שכן המחנה ואולי רעב פשוט ללחם. אני, מכל מקום, המשכתי בפעילות כמקודם.

הימים נהיו קצרים יותר והיה קר מאד במדי כותנה הדקיקים שלבשנו. העבודה אומנם לא גרמה לשחרור המובטח בשערי המחנה, לפחות חיממה קצת את עצמותינו. קשים הרבה יותר היו המסדרים שלפני היציאה לעבודה. אלה התקיימו לפני עלות השחר ונדמה שספירת העצירים ערכה זמן רב יותר ככל שהטמפרטורה הלכה וירדה וקשה היה לעמוד בה. היה צריך לעמוד ב - *Appell* עד שגמרו את שקשה היה ממנו. היינו מנסים להימלט מהקור המקפיא ולהתחמם על ידי יצירת גוש של אנשים; תחילה נצמדו שנים שלושה, לאלה הצטרפו עוד כמה ובהמשך נוצרו מעגלים מעגלים כמו שעשו עניי העיר בסרטו של דה-סיקה, "נס במילאנו". ואבוי לאחרוני המצטרפים.

באחד מימים קרירים אלה, בא אלי אימרה קורן משמחה וסיפר שהקאפו, במחווה של ידידות, מייעד אותו להעברה למחנה אחר, נוח וטוב יותר. הייתה זאת בשורה קודרת לגבי, הוא היה לי כבן משפחה ואחרון הקרובים אלי. נפרדתי ממנו בעצב רב והוא, אופטימי כדרכו, עזב את אושוויץ ברוח של תקווה. רק כעבור ארבע שנים בערך, ב-1948 נפגשנו שוב;

ניצלתי חופשה קצרה וטיילתי להנאתי ברחוב הרצל בחיפה לבוש מדי צבא הגנה

אימרה מחופש לחייל

לישראל, כשנתקלתי בו ובחברתו אגי, אשר הגיעו זה עתה דרך קפריסין. בין סיפור לסיפור, נודע לי באותה הזדמנות שהמחנה האחר לא היה בדיוק אל-דוראדו, מה גם שלאחר גלגולים נוספים הגיע ל - *Grossrosen*, מחנה איום שבו עתידות היו דרכינו להצטלב שוב.

היינו כבר בתחילת החורף ובשעת אחד ממסדרי הבוקר הרגילים, עבר רחש בין העומדים בשורות שגרם מיד לתכונה בלתי

רגילה בין כולם. נודע שכל קאפו נצטווה להפריש מעשר מכוח העבודה שעמד לרשותו, ואלה היו חייבים להתייצב מיידית לפני מנהלת המחנה. כמובן איש לא ידע מה יהיה גורלם של המתייצבים; האם באמת יש צורך בכוח עבודה במקום כלשהו או - ומכך חששנו כולנו - פשוט מכסת אנשים נוספת שנועדה להשמדה.

מיחידה בסדר גודל כשלנו הסתפקו באיש אחד להעברה והקאפו שלי, אשר היה גוי בעל תכונות נעלות, ניגש אלי ואמר בנימה של התנצלות שכאחרון המצטרפים ליחידה, מן הצדק שיקריב אותי קורבן. כדי לתת לי בכל זאת אפשרות למלט את נפשי, הוא יעשה עמדי חסד ולא ייקח אותי כנדרש למקום האיסוף, אלא יסתפק בכך שיוריד אותי ממצבת כוח האדם. השאר נתון בידי.

כידוע, למחנה אושוויץ היה כבר ותק של כמה שנים ומאז היווסדו הספיקו לארגן בו כל דבר לפי מיטב הקפדנות הגרמנית. לכל אדם או מספר בעצם, היה מקום ידוע שבו היה חייב להימצא בכל שעות היום והלילה וכך כאשר הקומנדוס יצאו לעבודה איש לא יכול היה להישאר בשטח המחנה, מלבד אלה כמובן שהועסקו בו לצורך עבודות נקיון ואחזקה. ואנשי האס.אס. סקרו ובדקו הכל ובכל מקום.

בלי לחשוב הרבה פניתי לעבר בלוק המגורים. הבחור שהיה אחראי לניקיון היה יהודי צעיר מאחד הכפרים שבקרבת סאטמר, הכיר אותי היטב וידע שאבא נרצח עקב הסלקציה האחרונה. עם כל הצער שבדבר, הסביר לי, איש מלבדו לא יכול להימצא בבניין, לפחות עד שאחרון אנשי הקומנדו יצא את המחנה. עד אז אני חייב להסתדר איכשהו במרווחים שבין הבלוקים ולנסות לחזור לאחר שהמחנה התרוקן.

עשיתי כדברו וניסיתי לחמוק מעיניהם הבולשות של הגרמנים ולהעלם במרחבים השוממים מאדם. באחד משבילי המחנה הבחנתי בקבוצת אנשים שדוחפים לאיטם עגלה עמוסת אשפה. בלי לשאול שאלות הצטרפתי אליהם - מן הסתם שמחו לעזרה הבלתי צפויה - והמשכתי אתם עד שסיימו את עבודת האיסוף. בשעה זו כבר לא נראו יותר עצירים בסביבה וכמוסכם

התגנבתי בחזרה לבלוק. ידידי שהיה באמצע שטיפת הרצפה הזהיר אתי שהסכנה לא חלפה עדיין כי לפנינו ביקורתו היומית של חייל האס.אס. כיוון שלא מצאתי רעיון טוב יותר, לקחתי ממנו דלי מים ונעמדתי בקצה הקדמי שבין שתי שורות הדרגשים ובלב חרד חיכיתי לבאות. היה מוסכם בינינו שבעת צרה נטען שחברי בכלל לא ידעו על קיומי בתוך הבלוק.

הביקורת אכן לא איחרה לבוא. החייל לא נכנס כלל לתוך הבניין אלא נעמד בפתח ומשם סקר את העניינים. לא קשה היה להבחין בי כי עמדתי קרוב לכניסה, מכופף, ידיים בתוך הדלי וסוחט בכל הכוח את הסמרטוט. ממקומו לא יכול היה לראות את כל האולם ולא את ידידי שניקה את המרווח בין המיטות. הסתפק כנראה במה שראה ותוך שניות אחדות גמר את תפקידו והסתלק. לא נותר לי אלא להישאר בבלוק עד לפנות ערב כשהקומנדו חזרו מעבודתם ונהייתו כאחד מהם. למחרת חזרתי ליחידתי כאלו כלום לא קרה והמשכתי אתם עד אמצע ינואר, ליתר דיוק עד ל-18 בחודש - התאריך היחיד שנחרט בזיכרוני מכל אותה שנה.

בדרכים לדכאו

כשחזרנו אותו יום מאתר הבנייה מצאתי את המחנה רוחש מהומה רבה. נראה היה שקרה או עומד לקרות משהו בלתי רגיל כי שום דבר לא התנהל בו כתמול שלשום. אנשים התרוצצו בין הבלוקים, חלקם מתקבצים להתייעצויות - דבר בלתי מתקבל על הדעת ביום רגיל - והידיעה לא איחרה לבוא: מפנים את אושוויץ! מפרקים הכל, וכולם עתידים לעזוב, פרט לחולים כמובן, אשר גורלם נחרץ לפי כללי ההגיון הנאצי. לימים עוד יתברר שבכל זאת נשארו או התחבאו, בריאים וחולים גם יחד עד לשחרור המחנה בידי הצבא הרוסי.

לרוב לא הגיעו אלינו ידיעות על מה שהתרחש בחזיתות השונות של הלחימה ולא התקיימו שיחות על מה שנעשה בעולם הגדול. אני הייתי רחוק מלעסוק בעניינים מסוג זה ומחשבות על שחרור ממשי היו ממני והלאה. אמנם בימי הסתיו הבהירים, מדי צוהריים היה מופיע מטוס בודד, חג בגובה רב מעל הסביבה, עושה באיטיות וללא הפרעה כמה סיבובים ונעלם. שזהו מטוס אנגלי ועצם הופעתו לעתים גרמה הרגשה נעימה, ונסכה בנו זיק, ולא יותר, של תקווה. ביקורים אלה היו כנראה מבוא להפצצת המחנה. הייתי בביקור בבלוק של אימרה, לאחר יום עבודה בסלילת הכביש המדומה, כשהופעלו לפתע צופרי האזעקה ומאותו רגע נאסר עלינו לצאת את המבנה. מקלטים הרי לא היו ומחוסר ברירה אחרת התחבאנו כעכברים מפחדים מתחת לדרגשי העץ ולשמע ההתפוצצויות נצמדנו אליהם ללא הגיון. זאת הייתה ללא ספק חוויה מתוקה-מפחידה לכולם והשמועה ידעה לספר שאזור המפעלים היה זה שהופצץ ובין הנפגעים היו לא מעט עצירים.

בין כה וכה הפתאומיות שבה עומדים לחסל מחנה מפואר כאושוויץ ולא כל שכן בבהילות כזאת, באה לכולם כהפתעה גמורה. לקראת ערב חילקו לכל אחד מאתנו קופסת שימורים גדולה של נקניק-כבד ומכאן אפשר היה להבין שמוריקים את כל המחסנים והזמן אוזל להם כנראה מהר מאד. הידיד שרכשתי בתחילת דרכי כאן, זה שנודה על ידי חבריו על כי העז לרקום ידידות עם מאדיאר כמוני, בא לראות אותי בשעות הערב. החלפנו מילים בודדות של איחולים, נפרדנו לשלום ואחר כך עזב כשעיניו מביעות את רגשותיו. הוא יצא את המחנה עם יחידה אחרת ומאז לא ראיתי אותו יותר.

בשקט מפתיע, בחושך כמעט מוחלט התארגנו קבוצות קבוצות ובלווי שומרי אס.אס. חמושים יצאנו אל הקור המקפיא של הלילה. צעדנו בצורה מסודרת, ברביעיות או בחמישיות בדרכים מכוסות שלג חלקלק, ומשני הצדדים מאיצים בנו שומרינו הנאמנים לנוע מהר יותר. מרחוק

שמענו רעמי תותחים ובמרחק מה נראו אורות זרקורים והבזקים של משהו ומדי פעם פצצות תאורה האירו את האופק. אפשר היה להבין שאנחנו שותפים לנסיגה מבוהלת ונדרשים לצעוד מהר והפעם לאו דווקא מתוך רשעות.

צעדנו שעות בשקט, ובתחילה הכל התנהל ללא בעיות מיוחדות. מאז שנאלצתי להיפרד מהנעליים הטובות מהבית, ואלה שניתנו לי במקומם כמעט גרמו למותי, נעלתי קבקבי עץ מן סוג ההולנדי והן היו נוחות למדי. הייתה להן, כפי שהתברר בהמשך הדרך, תכונה נבזית שגרמה לי צרות רבות. היצרנים לא חשבו על כך שהשלג בטמפרטורה מסוימת נדבק אל העץ שוב ושוב, עד שהפך למשהו הדומה לעקב גבוה. מדי פעם הייתי נאלץ לעצור ולהסיר בכוח את עקבי השלג מן הקבקב, פעולה שדרשה זמן ובכך הייתה טמונה סכנה של ממש.

ככל שהצעדה הלכה ונתארכה, כוחותינו הדלים ממילא, הלכו ואזלו והיו כאלה שהתקשו לשמור על מקומם ואט אט נשרו לשורות העורפיות שמשם נשמעו רוב היריות. והיו אלה שאפסו להם הכוחות, לא היה להם יותר רצון להמשיך במלחמת ההישרדות ופשוט נשכבו לנוח בשלג הנערם בשולי הדרך. החיילים היו חסרי רחמים ולא השאירו מאחור אנשים חיים. לכל אורך הצעדה האינסופית השתדלתי כמובן להימצא בשורות הראשונות והקבקבים לא הקלו עלי את המלאכה. עזרתי מדי פעם לתמוך באבא של אימרה כבד הגוף, והיו לא מעט נפשות טובות שעשו כמיטב כוחותיהם לעזור לנזקקים, אפילו לא הייתה קרבה כלשהי ביניהם.

היינו כבר ביומה השני של הצעידה ובשעות שלפני רדת החשיכה אפסו כנראה גם כוחות מלווינו הנאמנים ואלה החליטו על מספר שעות מנוחה. באחד הכפרים שלאורך הדרך מצאו לנו אסם או אולי אורווה - מכל מקום לא זכור לי שריח דוחה כלשהו הפריע למנוחתי - ושם נפלתי על ערמת קש חמה ונרדמתי יחד עם חבריי לדרך לכמה שעות שינה מתוקות שאת ערכן קשה להעריך.

עם שחר נפרדנו בלב כבד מהמקלט החם ונערכנו להמשך המסע. השמועה אמרה שכמה נועזים התחמקו מהיחידה והסתלקו בחשכת הלילה. אם היו כאלה, ולא הייתה סיבה לפקפק בכך, בוודאי היו דוברי פולנית או שפה סלאבית אחרת. למאדיארים כמוני איזה סיכוי היה לו כבר לקבל עזרה בסביבה שכזו. ואכן כל דוברי ההונגרית שבין מכריי התייצבו והמשיכו בצעדה. והיא הלכה והתארכה ולא היה לי יותר כוח לספור שעות וימים.

מאז שעזבנו את אושוויץ היינו ניזונים מאותה קופסת שימורים של *Leberwurst* שקיבלנו כצידה לדרך. לגיון מה זכינו משהגענו למנוחה נוספת - כאמור גם כוח הסבל של החיילים היה מוגבל - הפעם במחנה הריכוז *Grossrosen*, בעצם במדרון תלול שבשולי המחנה. נתמזל מזלנו שלא זכינו לשהות בתוך המחנה עצמו, הגם שהספקנו לטעום משהו מאכזריות אנשי מחנה זה. אלה ניצלו את השעות המעטות שבהן הספקנו לעשות את צרכינו במדרון וקיבלנו מנת מרק, והכו בנו מכות נמרצות ללא סיבה מובנת. אימרה, ששהה שם זמן רב - כנראה גם בזמן ביקורי הקצר הזה - סיפר לי לימים שמכות מהסוג שראינו, היו מנת חלקם היומית של עצירי המחנה.

עזבנו את המקום המקולל הזה בתחושת הקלה ויצאנו להמשך הצעדה. אפשר שראינו נופים יפים, אולי עורב בודד על העצים המושלגים בשולי הדרך - על כל פנים אני לא הבחנתי בדברים שוליים אלה. עברנו בוודאי ליד כפרים ואולי פגשנו פה ושם באנשים אמיתיים לאורך המסע הארוך הזה. הדבר היחיד שזכור לי הוא שצעדתי צעדים אינסופיים בתוך קבוצת אנשים מוקפים חיילים חמושים, תוך תחושת חרדה שמא לא יספיק לי הכוח להימצא בשורות הראשונות. את רוחנו שברו בימים הראשונים בבירקנאו ועכשיו עמדתי לפני מבחן הגוף; המאמץ הממושך כילה את כוחותיי וההליכה הפכה לפעולה אוטומטית ללא תחושות, למשהו שכלל איננו חלק ממני. נשאר הרצון לא להינתק מהגוש העיקרי של הקבוצה.

לעת ערב הגענו למשהו הנראה כעיר נמל - במציאות מעודי לא הייתי בנמל - ואפילו נדמה היה שהבחנתי מרחוק במפרשים המתנופפים ברוח, אלא שהכל היה מטושטש מעט ודומה יותר לחלום. הובילו אותנו לאולם ענק וידעתי שכלו כל הקיצים וכל המאמצים הממושכים היו לשווא. צריך רק לשבת ולהמתין למנת הגז שתסיים את הסבל המיותר. לפתע, כבמטה קסם, כל המראה מסביבי נשתנה - התעוררתי כנראה מתרדמת - ומצאתי עצמי עם חבריי למסע בתחנת רכבת, ממתנינים כנראה לאמצעי שיוביל אותנו הלאה.

ובאמת הגיעה רכבת ארוכה ועליה קרונות משא משני סוגים, חלקם מיועדים להובלת בהמות דומים לאלה שיצאנו בהם מסאטמר, והיתר פתוחים לשמיים ולרוחות המקפיאות של סוף חודש ינואר. הייתה כמובן התנפלות כללית על הקרונות הסגורים וחיילי האס אס לא היו זקוקים למאמצים רבים כדי לדחוס לתוכם עוד ועוד מסכנים שערגו לקצת חום ומנוחה. אפילו בימים טובים לא הצטיינתי במרפקים לוחמים ועכשיו, אפאתי וחסר כוח, נדחפתי עם הזרם לתוך אחד מקרונות המשא שנתמלא אנשים, עד שמפאת הצפיפות לא הייתה כלל אפשרות להתיישב על הריצפה וכולנו נאלצנו להסתדר כסרדינים בעמידה.

והמשלוח יצא ליעד כלשהו. דווקא הקור שממנו חשתי כל כך לא הציק במיוחד; הגוש של גופי אדם צפופים, יצר מעט חום והדבר גרם בתחילה לתחושה נעימה. הקשיים שעתידים להיות מנת חלקנו לא היו קשורים כלל לעונת השנה, אלא נגרמו על ידי טלטלה או סיבוב של המסילה שהביאו לכך שאתה נאלץ לפתע להישען על השכן ודקות לאחר מכן, כל התכולה נשענת עליך. במצב זה לאיש לא היה כוח לשאת משקל עודף לאורך זמן. צרה בלתי צפויה נחתה עלי עם הזמן כאשר קופסת השימורים הישנה שמתכולתה הייתי ניזון כל העת, הסתכסכה עם המעיים שלי עד כדי כך שלא יכולתי להתאפק יותר. לעשות את צרכי במקום שעמדתי לא היה בא בחשבון, חבריי לא היו סובלים את הדבר והיו בוודאי דוחפים אותי ממקום למקום עד שלא הייתי מחזיק מעמד זמן רב. באין אפשרות אחרת, נדחפתי בין האנשים בכל הכוח הנותר כדי לפלס לי דרך עד קצה הקרון ושם הפשלתי מכנסיים כל פעם שנתקפתי גל של שלשולים, עליתי על הדופן, התמקמתי עליו עם אחוריים חשופים לרוח ורוקנתי את המיותר על המסילה. פעילות נמרצת זו כילתה בי את שארית כוחותיי ורק בסוף המסע תפסתי שלמרות הכל הייתי בר מזל; בקרון סגור לא הייתי נשאר בחיים.

היה בינינו יהודי הולנדי לא צעיר - אם כי לפי מראה הפנים כולם היו מבוגרים - אשר נחלש עד כדי כך שמרוב חולשה לא היה מסוגל יותר להישאר במצב מאונך. כאמור, לא היה מקום לשבת אפילו לאדם אחד וכל מה שנותר לו לעשות היה להיאחז באחד מחבריו ולהישען עליו. זה, משלא היה יכול לשאת את תוספת המשקל, דחף אותו אל מישהו אחר וחוזר חלילה. הייתי בקרבת המקום והגיע גם תורי. הוא נשען עלי ונאחז בי בשארית כוחותיו. לא יכולתי לעמוד בכך זמן רב וניסיתי להעביר אותו הלאה אלא שהדבר לא עלה בידי וידעתי שאפול יחד אִתו אם לא אצליח להתנער ממנו. יש להודות שבשעה קשה זו לא הצטיינתי בשאר רוח ועשיתי מעשה שאין להתפאר בו: מצאתי נשק אחרון, כף המרק שממנו כידועה אין נפרדים בשום תנאי, והכיתי בו עד שנאלץ להרפות ממני וניסה מזלו אצל השכן. כל אחד בתורו דחף את המסכן עד שאפסו כוחותיו וסופו היה על רצפת הקרון, מקום שממנו איש לא היה מסוגל למלט עצמו. בצפיפות הנוראה שבקרונות, אנשים לא יכולו להימנע מלדרוך על כל מה שנמצא על הרצפה ושם בסופו של דבר נפח את נשמתו.

המיפגש

המסע האינסופי הזה הגיע לקיצו כשהרכבת נעצרה במחנה הריכוז דאכאו *Dachau* שם קברנו את אבא של אימרה, זמן קצר לאחר שהגענו. עשה את כל הדרך הנוראה לשווא, נפל תשוש - אולי לבו לא עמד במאמץ - ונפח את נשמתו ללא אומר דבר. *Feri*, בן הזקונים נשאר אתי בהמשך הדרך.

במחנה זה נפגשתי לראשונה פנים אל פנים, אם אפשר לומר כך, עם כינים - חיות טורדניות ובתנאים מסויימים גם מסוכנות ביותר. מסתבר שאנשי המחנה היו כבר מאורגנים לקראת התופעה והייתה שם תירגולת קבועה שנקראה *Lausappell*, מיסדר כינים בלשון פשוטה. ערב ערב היינו פושטים את החולצה והמומחים לדבר היו בודקים אותה בקפדנות בעיקר בקיפוליה. לא כל כך ברור מה הייתה התועלת שבדבר כי למרות הבדיקות, יצורים אלה עשו עלינו חיים טובים ושרצו והתרבו כמעט באין מפריע. עוד לפני שהספקתי לחוש בעקיצתה נמצאה אותה כינה גורלית באחד מקיפולי חולצתי. מחצתי אותה בין ציפורני בהונתי בעונג רב, ובמשך הזמן למדתי לצוד את היצורים הנחמדים, למיין אותם לפי סימנים שהיו מצויידיים בהם ולהרוג בהם ככל שיכולתי.

לא נשארנו שם ימים רבים ולא הספקתי לעשות היכרות בנעשה במחנה מפורסם זה. נזדמן לי פעם להתרשם מהאזור בלבד, כאשר הופעלו צופרי אזעקה וציוו על כולנו להתפזר מסביב למחנה. שכבתי שם בשדה על הגב ונהניתי מהנוף המיוער הנשקף משם. בשמיים שמעל, במרחק ניכר מאיתנו, נראו כמו ענני ציפורים, מאות מטוסי קרב מסוגים שונים נעים ללא הפרעה נראית לעין ועושים כבתוך שלהם. רעמי הפצצות נשמעו זמן רב ללא הפסקה ולמרות המרחק, אפשר היה להרגיש באדמה הרועדת מתחתינו אלא שבמקום לפחד, נהניתי הנאה רבה מטעמה המתוק של הנקמה. הותיקים סיפרו, שהמחזה שהיינו עדים לו, הוא דבר שכיח בתקופה האחרונה, וידעו לציין שהפעם טיפלו בעיר הגדולה מינכן ובמפעלים הרבים שמסביב לה.

השהייה בדאכאו הגיע לקיצה המהיר, כאשר המחליטים החליטו להעביר את כולנו כקבוצת עבודה, לאחד המחנות ששרצו באזור, והפור - יש להדגיש - נפל על *Waldlager* שנקרא על שם היערות העבותים שנמצאו בסביבתו. זה היה מחנה קטן, בנוי צריפים מלבד בנייני המנהלה והאמת היא שלא יכולתי להסתובב בו יותר מיממה, זמן קצר מדי מכדי להכיר אותו היטב.

ככל מקום מן הסוג הזה, ראשית דבר המיסדר; עמדנו שעות רבות בקור וברוח עד שסוכם מספר האנשים הנכון ונקבע בו במקום, מי וכמה אנשים יעשו מה. בעוד אנחנו ממתנינים לסוף המיסדר הארוך, הופיעה קבוצת אנשים - אמרו שאלה עובדי משמרת הלילה - לבושים סחבות

ופניהם המלוכלכות נפולות מרוב עייפות. אני מתבונן בפנים היגעות של העומדים ממול ומגלה שהאיש העומד מרחק מטרים ספורים ממני הוא לא אחר מאשר צוץ, אחי הבכור שלא ידענו על גורלו מאז שגויס ב - 1941 לשירותי עבודה בצבא ההונגרי. הבחנתי שפניו הסחוסים הביעו השתוממות והפתעה וביד אחת ניסה לאותת משהו ורק אז שוכנעתי שזאת לא הזייה כפי שחשבתי קודם.

בתנאים ששררו אז ברחבי אירופה ברור שסיפור כזה נשמע בלתי מתקבל על הדעת - מין *deus ex machina* במחזה נעורים כושל. עבור הרייך הנצחי אלה היו ללא ספק שעות של דמדומי אלים; גייסות מהרי אורל ששטפו את אירופה מהמזרח חדרו זה כבר את גבולות גרמניה וחיילי צבאות אנגליה, אוסטרליה וארצות הברית נלחמו על מערבה של היבשת. מליוני אנשים, פליטים מערים מופצצות ופועלי כפיה מכל הארצות הכבושות, נעו ונדו מי ברגל ומי ברכבות לכל כיווני הרוח. והנה בין ערמות שחת אלה אני מוצא את אחי.

לא הזלנו דמעה, לא בכינו מאושר; שנינו היינו מעבר ליכולת של ביטויי שימחה רגילים. התחבקנו ללא מילים, כל אחד שומר לעצמו את תחושותיו. כמובן ששמחנו מאד, אם כי שימחה במחנות הייתה תמיד על תנאי, ומאחוריה ארבו אי שם בזמן כלשהו, איומים בלתי צפויים. הדרגשים היו צמודים בשורה ארוכה לאורך הקירות ושכבנו זה ליד זה על אחד מהם, בלי לעצום עין כל אותו הלילה. מקרוב יכולתי להתרשם ממצבו הגופני הירוד והיה ברור שהגורל התאכזר לו ביותר. סיפרתי לו על מה שאירע לנו מאז שנותק הקשר אתו, על אמי שנעלם אי שם בבודפשט ואת מה שעוללו לאימא ולאבא. תוך כדי כך הביע חשש שמא אני חם מהרגיל ועיניי נוצצות בצורה לא טבעית, ולא פירט.

הוא תיאר את מה שעבר עליו. הגייס ההונגרי שאליו היה מסופח, תפקידו היה בדרך כלל לאבטח אגפים של הצבא הגרמני ויחידות היהודים עסקו בפינוי מוקשים וחפירת שוחות. חולשת ההונגרים באגפים לא נעלמה כמובן מעיני המודיעין הרוסי, וכאשר התחילו במתקפה הגדולה ניצלו את הידיעה הזו עד תום. כאשר גייס מפואר זה התמוטט תחת לחץ האופנסיבה והתחיל לסגת, צוץ שהתבשם זה מכבר מן האמונה המנצחת, החליט לנטוש את יחידתו ולעשות הכל כדי ליפול בשבי הרוסי. לרוע המזל, במשך כל שירותו שם היה צמוד לאחד *Kalmár Miki*, ידידו מסאטמר וכל החלטה הייתה צריכה להתקבל על דעת שניהם. התפתח דין ודברים כאשר ידידו עמד על כך שיש לחזור לסאטמר וכדי למנוע פירוד צוץ וויתר לו, והסכים להישאר צמוד לצבא הנסוג.

השלטון הפשיסטי בהונגריה לא נתן להם רשות לחזור לביתם ובמקום להתחשב בתרומתם למאמץ המלחמתי, תרם אותם לתכנית ההשמדה הנאצית. כך היטלטל והגיע מאזור וורונייז' שבמזרח, עד למחנה איום זה לא הרחק ממינכן, במערבה של גרמניה. וכאן, מתחת לפני הקרקע, העבידו אותם עבודת פרך בשתי משמרות, ועד עכשיו הצליח להחזיק מעמד.

נשבענו שבועת אחים שלעולם לא ניפרד עוד, לעולם. ואם הגורל בכל זאת יחליט אחרת ניפגש בשוך הקרבות, בעיירה השוויצרית *Interlaken*. ה-להיות שוב ביחד הזה, הדליק אצלי זיק נשכח של רצון מודע לשוב לחיים של ממש, במקום הווגטאציה שהייתי שרוי בה עד אז. כאן התערבה קנאת האלים והדברים לא התפתחו בהתאם למשאלת לבנו. בבוקר שלמחרת התעוררתי אחוז צינה קלה ורעד, ובו בזמן הרגשתי שכולי קודח מחום. צוצי לא טעה בחששותיו, וקבע מיד שאלה סימני טיפוס הבהרות, חישוב ומצא שמספר הימים שעברו מאז פגישתי הראשונה בדאכאו עם הכינה, מתאים בדיוק לזמן דגירת המחלה. עלי אם כן לעשות הכל כדי להישאר במחנה, כי יציאה לעבודה במצב כזה כמוה כהתאבדות.

לפי עצת צוצי ניסיתי את מזלי ופניתי למרפאה, אלא ששם הובהר לי, בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים, שמיסדר חולים מתקיים רק לאחר שהעצירים חוזרים מהעבודה. במצב כמעט אבוד זה שמעתי שני עובדי מרפאה, משוחחים ביניהם צרפתית - עובדה מפתיעה מעט, שדחפה אותי לקחת סיכון; נכנסתי לצריף השכן, שבו שכבו חולים שעמדו לפני מיון, נפלתי באפיסת כוחות על אחד הדרגשים הפנויים וחיכיתי לבאות. אלה לא איחרו ובאו בדמות זוג סניטארים, אשר בדקו וחקרו כל חולה בתורו וקבעו לכל אחד את דרכו. מי שלא עבר קודם את מיסדר החולים סולק משם ללא רחם ונצטווה לחזור לעבודה. כשהגיע תורי, בלי להמתין לשאלות, פתחתי בצרפתית רצוצה והסברתי להם את מצבי ושאני חייב לנוח עד למסדר הבא אחרת לא אגמור את היום. עם המבטא שלי חשבו אותי כנראה לאחד משלהם והניחו לי.

העילית הניהולית כאן, כפי שהתברר מאוחר יותר, הייתה על טוהרת יהודים בלגיים שנקראו בפי חבריהם הפולנים "פראנצויזן" ולצרפתית שלהם היה באמת מבטא יהודי-פולני כבד. הם שלטו ביד רמה וללא חמלה. לא הספקתי להתנסות בעולם של בלגים אלה, אבל צוצי, ששהה כאן זמן רב, סבל לא מעט מנחת זרועם.

בבוא המיסדר מדדו לי חום וקבעו בו במקום שאכן חליתי בפלקטיפוס - מחלת הדגל של מחנה וִלְדֵלְאָגֶר. עוד לילה עם צוצי, שוב הבטחה שבאין אפשרות אחרת, אינטרלקן תהיה הכתובת ולמחרת בבוקר, לאחר שנפרדנו בשקט - רק מבטו העצוב הביע את רגשותיו - עברתי יחד עם חולים נוספים לצריף המבודד של חולי טיפוס, בקצה המרוחק של המחנה.

בצריף הזה על כ - 10 דרגשים תלת-קומתיים אשר עמדו לאורך הקירות, שכבו אנשים בשלבים שונים של מחלתם. למנגנון הרפואי, שהיה מורכב מצעיר יהודי מאזור סאטמר, הוקצב מד-חום, שולחן וכסא. תפקידו של סניטר זה הסתכם בחלוקת המרק היומי ומדידת חום פעמיים ביום - התרופה היחידה שהייתה בנמצא. תפקיד נוסף היה לו וקשה קצת יותר, והוא להעביר את גופות הנפטרים לאנשי עגלת האיסוף. רופאים לא נמצאו כנראה בִּוְלְדֵלְאָגֶר ואיש לא בא לבדוק את הצריף ולראות מה שהתרחש בתוכו. וכי מי היה מוכן להסתכן?

אין לי מושג כמה ימים קדחתי שם בקומה העליונה של הדרגש, מה שכן זכור לי ששפתותיי וגרוני יבשו מרוב חום ולא הייתי מסוגל יותר לאכול. החושים הלכו ונטשטשו עד כדי כך

שבאחד הלילות, מפחד הסוף המתקרב, פניתי להוא שבמרומים - אני, שעוד בימי סאטמר גמרתי אתו את כל חשבונותי - וקראתי לו שמע ישראל אדוני אלוהינו אדוני אחד. זה קרה באותו לילה כשהחום הגיע לשיאו ולא הייתי בהכרה מלאה. והנה התברר, שתרופה עתיקה זו הוכיחה את כוחה - למחרת החל החום לרדת ובכך הצלחתי לחסוך לבחור הממונה על הצריף, את עבודת ההעמסה. התיאבון חזר לי בד בבד עם ירידת החום ושוב הייתי מסוגל ליהנות מהמרק היומי - מבלי לדעת שבכך אני פוגע בפרנסתו של סניטר נחמד זה. הרעיון שלו לתוספת פרנסה היה, כפי שהתברר מאוחר יותר, לשמור כמה ימים את גופות הנפטרים במקומן ולמסור אותן לעגלת האיסוף כשהחלו להופיע עליהן סימנים של ריקבון. בימים אלה היה נהנה ממנת האוכל שקיבל על חשבונם.

היו לא יותר משתי דרכים לצאת את הצריף הזה; על העגלה שמדי יום הייתה אוספת את הגויות או - דבר שלא קרה לעיתים תכופות - להבריא ללא עזרת רופא ולצאת לעבודה, עם סיכוי טוב לסיים את הדרך באותה עגלה.

הסניטר שידע היטב מה מצפה לי אם ישלח אותי לדרכי, שקל כנראה והעריך שאביא לו תועלת רבה יותר אצלו בצריף; יוכל להעסיק אותי כעוזרו הראשי ובתור אינטלקטואל אהיה מסוגל אפילו למדוד חום. ואפשר שבעקבות שיחות אחדות שהתקיימו בינינו, פשוט ריחם עליי וניסה לעזור. בכל מקרה, ברגע שהגעתי לכושר מתקבל על הדעת, התחלתי בתפקידי החדש: בבוקר ניקיתי את הצריף, לאחר מכן עזרתי בחלוקת האוכל ופעמיים ביום מדדתי בדקדקנות את חומם של האומללים - כאמור התרופה האולטימטיבית שעמדה לרשותי.

כאמור גויות הנפטרים הוסיפו לרבוץ כמה ימים על הדרגשים והוסיפו להיות בין החיים בכל מה שנוגע לאוכל. מתפקידי היה לאחר מכן להרטיב, באמצעות מעט רוק, קטע מהבטן המכחילה, לכתוב בעפרון- צבעים את מספרו האישי של הנפטר ולעזור בהעמסתו על עגלת האיסוף.

הייתי כבר אח מוסמך למדי כאשר הבחנתי בין המצטרפים החדשים ב- *Feri*, אחיו הקטן של אימרה. תהליך התפתחות המחלה היה כבר מוכר לי - קודחים מספר ימים, וכאשר החום ממשיך ועולה הפה מתייבש ומפסיקים לאכול וברוב המקרים זוהי תחילת הקץ. ארגנתי לו מקום על הדרגש שלידי, עודדתי אותו ככל שיכולתי ומה שהיה חשוב יותר, דחפתי לו בכוח את המרק היומי בימים של חום גבוה ויובש בפה. גם הוא הכיר כנראה את התרופה העתיקה, הצליח להחזיק מעמד ולאחר זמן חזר לאיתנו. נפטר ביום הולדתו ה- 60 בעת טיול ביוגוסלביה.

5. ניצני שחר

על מסילות

היינו מנותקים מהעולם החיצוני, כלומר משאר חלקי המחנה. על גורלו של צוצי לא הגיעו אלי ידיעות כלשהן; לא היה לי מושג מה מצבו, מה הוא עושה, איך הוא מסתדר. מסתבר ששם בחוץ העצירים היו מעודכנים יותר וכאשר, בעקבות לחץ הצבא האמריקאי באזור הזה, הגיעה הפקודה לפינוי מזורז של המחנה כולו, צוצי דאג למצוא אותי וכך יצאנו יחד לדרך. הגרמנים, הגם שידעו שהמלחמה באזור זה הגיעה לשלביה האחרונים ונשאר רק פרפורי גסיסה, לא היו מסוגלים לוותר על האוצר היקר הזה של שלדי אדם. כמו בשעתם היפה בתחילת המלחמה, כך גם בזמן הנסיגה, הכל חייב היה להתבצע לפי הספר, כולל הטיפול בנו. עשו מאמצים רבים, אספו עצירים מהמחנות הקטנים, וארגנו בחפזה רכבות משא, כאילו בשעה זו של *Götterdämmerung*, לא היה להם דבר חשוב יותר למען המאמץ המלחמתי מהמטען העגום הזה. לרוע המזל העמיסו אותנו על קרונות סגורים - חסרונם יתברר תוך ימים ספורים - והפעם אפילו ללא צורך בדחיסה עד אין קץ שהיינו רגילים לה.

עד מהרה פשטה שמועה שפנינו לאינסברוק, למחנה שיש בו אמצעי השמדה - איש הרי לא העלה בדעתו אפשרות שהרייך ירפה את אחיזתו ביהודים, אפילו בשעתו הקשה.

החורף המציק היה כבר מאחורינו - היינו בסוף חודש מרס - ואפילו השמש הסתכנה מדי פעם והציצה עלינו מבין העננים. ואם בכך הבחנתי עדיין, השעות שעברו והימים לא היו להם יותר כל משמעות בעיניי. נסענו והמשכנו ונסענו, ומכיוון שהפעם יצאנו לדרך ללא צידה, רעבנו כולנו ללחם. גרוע יותר היה המצב כשצוצי, אשר שכב רוב זמן הנסיעה, התלונן על כך שהוא חש ברע, ועל כאבים שלא מרפים ממנו. הייתי משוכנע שכבר בזמן נטישת וֶלְדֶלְאָגֶר היה נגוע במחלה כלשהי - ידע ולא גילה לי דבר. לא היו רופאים בינינו ואיש לא היה מצוייד בתרופות, נותרתי עם תחושת תסכול על כך שהייתי חסר אונים בלא כל אפשרות לעזור לו.

הרכבת נעצרה לפתע בחריקה מחרישה ללא סיבה מובנת. נשמעו צעקות מכיוונים שונים, דלתות הקרון נפתחו לרווחה בידי עזירים, אשר בזעקות שמחה בישרו כי זהו: המלחמה נגמרה ואנחנו משוחררים. הרכבת עמדה על המסילה, באמצע שום מקום, וכל מה שנראה משני עברי המסילה היו שדות פוריים הנמשכים כמעט עד לקו האופק. קמה מיד מהומה גדולה, כולם הזדרזו להסתלק מן הקרונות המזוהמים ולהתפזר לכל עבר, מהר ככל האפשר. כל מה שנודע הוא ששובינו קפצו ממקומם הקבוע, החליפו במהירות את מדי האס אס בבגדים אזרחיים וברחו כשפנים. מבין העזירים לא קמה הנהגה או התארגנות. בודדים וקבוצות אנשים פנו והלכו לכיוון הנראה להם בלי יעד ברור שאליו רצו להגיע, העיקר להתרחק מהמסילה. אחזתי בצוץ, ובחברת שני בחורים נוספים בחרנו את השדה שמשמאל למסילה, וכמו כולם מיהרנו להתרחק מהמקום. צוצי נחלש מאד ואחד החברים עזר לי לסחוב אותו כדי לשמור על קצב. מדי פעם נאלצנו לקחת פסק זמן כי הוא סבל מכאבי בטן מלווים בשלשולים מדאיגים. הרחק מעבר לשדות נתגלו לשמחתנו גגות בתים של ישוב קטן, ואנחנו, בלי לחשוב פעמיים, שמנו את פעמינו לעבר הראשון שביניהם.

יושבי הבית היו זוג מבוגרים, ואף על פי שלא היו מופתעים לגמרי, אפשר היה להבחין בפרצופיהם ההמומים את החרדה שאחזה בהם, בראותם את קבוצת השלדים המלוכלכת לבושה כותנות פסים, נכנסת בהחלטה נחושה להתארח בביתם. בסלון המרווח, הנקי והמרוהט יפה לא נראו סימניה של חמש שנות מלחמה, פרט אולי לתמונות אחדות שקישטו את המזנון, צילומים של דמויות במדי צבא - בנים כנראה או חתנים שלהם. על מחנות ריכוז ועובדי כפייה, כאן בסביבתם הקרובה או במקום אחר, הם לא ידעו דבר במשך השנים ולא, על השמדת יהודים לא שמעו שום דבר, מה גם שדבר כזה לא ייתכן שיקרה בארצם. דעתנו לא במיוחד הייתה נתונה לעניינים שברומו של עולם ולאיש מאיתנו לא רצון לפתח שיחה בנושא. אחרי שעשינו אמבטיה והתפטרנו מרוב הכינים, שותפינו הנאמנים לדרך, התכבדנו בארוחה דשנה שכמותה לא באה אל קיבתו של צוצי זה כחמש שנים. לא עלה בדעתנו להתווכח כאשר, במקום להציע לנו מיטות בתוך הבית, הלינו אותנו מארחינו בתוך אורווה פנוייה שבחצר. הייתי מוכה אפטיה וכהות חושים ולולא מחלתו של אחי הייתי חושב שזאת התחלה טובה כאנשים חופשיים. באור ראשון של הבוקר התפרצה אלינו בעלת הבית בבהילות ודרשה לפנות את המקום ומיד; המצב לא ברור עדיין, אמרה בנימת התנצלות, ולכן עלינו להתרחק מהם לפחות לזמן מה. לאחר שהעניינים יתייצבו נוכל לחזור שוב.

העניינים התייצבו שלא לטובתנו ובצורה מפתיעה. יצאנו את הבית והספקנו לצעוד צעדים אחדים וכמו במטה קסם מצאנו עצמנו מול חייל צעיר, לבוש מדי חיל האוויר ובידו אקדח שלוף. ללא גינונים של טייס פתח מיד בקללות וגידופים; וכי מה אנחנו חושבים, ומה בכלל עושים כאן, ובאיזה רשות, ו- לחזור מיד לרכבת *schnell, schnell*. וכדי שלא יהיו ספקות לגבי רצינות כוונותיו, הפליא בקת האקדח שבידו מכות רצח דווקא בחלש שבחבורה, בצוצי החולה. כל שיכולתי לעשות הוא לצפות במחזה הקשה ולציית ללוע האקדח המאיים. בהתאם לפקודתו התחלנו לשים את פעמינו בחזרה לעבר השדות, בשורה עורפית מסודרת כשמאחורינו צועד הצבא הגרמני החמוש.

ליד הרכבת מצאנו המוני עצירים שאותרו כמונו בפקודת מישהו, ממתנינים לחזור לקרונות. למרבה הפלא, גם שומרינו הופיעו מאי שם לבושים מדים וחמושים כמקודם. השמועה אמרה שיום קודם נעשה ניסיון נפל להדיח את היטלר, על מנת לסיים במהירות את המלחמה האבודה.

הרכבת המשיכה בדרכה כאילו כלום לא קרה. למעשה החיים בקרונות השתנו ללא הכר; שובינו הפסיקו להקפיד על הפרדה בין נשים וגברים, וזוגות שקשרו ביניהם קשרים במהלך השחרור המדומה סירבו להיפרד ומרבית הפנים המוכרות התחלפו בכאלה שלא הכרתי קודם. צוצי שכב לו על רצפת הקרון, מוכה וחבול, לא עונה לדבריי וישן כל הזמן. ראיתי שמצבו הלך והחמיר משעה לשעה ולא היה לי במה לעזור לו. כבר לא היה בכוחו להתאפק והמשיך לשלשל בלא הפסקה לתוך בגדיו, והריח שנדף ממנו הרחיק אנשים ממקום משכבו, ואני ישבתי לידו חסר אונים. וכך העברנו את הלילה.

למחרת ביום שטוף שמש, עצרנו ודרך אשנבי הקרון אפשר היה להבחין שהפעם עומדים בתחנה וממתנינים כנראה לפינוי המסילה. הפעילות שהתנהלה בשטח הייתה רגילה למראה, מלווה הלמות פטישים של עובדי המסילות. מרחוק נשמע רעש של מנועי מטוס ואיש לא היה מייחס לכך חשיבות מיוחדת, אלא שהרעש הלך והתחזק במהירות ולפתע אש מקלעים מדויקת שטפה את הרכבת לכל אורך הקרונות. הרגשתי חבטה חזקה בזרוע השמאלית וחיפשתי סימני דם, אבל הקליע פגע בבחורה שישבה ביני לבין הבחור שזה עתה התיידדה אִתו, ופצע אותה קשה. בדקתי את צוצי. לא, הפעם לא נפגע אבל נראה היה שאיננו ער למה שקורה מסביבו. החיילים פתחו את דלתות הקרון והשאירו אותנו לגורלנו. אנשים שהיה להם הכוח פרצו מהקרונות, התרחקו ככל שיכלו מהתחנה והתפזרו על הדשא בגבעה סמוכה.

את צוצי השארתי עם הפצועים כי לא היה לי מספיק כוח כדי לסחוב אותו, אבל יכולתי בהחלט להישאר לידו בשעת סכנה, ואני בחרתי לרוץ כמו כולם ולהציל את נפשי. ישבנו מפוחדים על הגבעה ומישהו הגה רעיון: לפשוט את חולצות הפסים ולפרוש אותן על פני הדשא, וליתר בטחון כדאי גם לנפנף בהן כמו בדגלים. וזה עזר. ראיתי את המטוס עם הכוכב האמריקאי - מין עוף מוזר בעל גוף מפוצל, דומה במקצת ל"ערבה" של התעשייה האווירית, שלימים הייתי גאה בו. תחילה התרחק קצת ואחר כך מסתובב כדי לבצע יעף נוסף. משהגיע מעל לגבעה, הבחין הטייס כנראה בכותונות הפסים, הבין את הרמז והסתלק עם חרפתו. היה דווקא טייס מוכשר שהצליח להשאיר מאחוריו חללים ופצועים רבים. בדרך חזרה אל הקרונות ראינו במסילה הסמוכה לשלנו, עומד בגאווה קטר מצויד בנשק נגד מטוסים, אמנם ללא אנשי צוות, אבל אפשר שעצם נוכחותו לידנו גרמה לטייס לראות בנו חיילי אויב.

פלדאפינג - קץ הסיוט

מישהו דאג לפנות את ההרוגים וחזרנו לקרונות כפי שחזרו גם חיילי האס אס ואלה נעלו מחדש את הדלתות והמשכנו בדרך. את צוצי מצאתי כפי שהיה לפני ההתקפה, שוכב בלי נוע וישן. למחרת בבוקר התעוררתי מכך שלא שומעים את הנקישות המונוטונית של גלגלים בתנועה; אלה השתתקו פתאום והרכבת נעצרה. דלתות הקרון היו פתוחות לרווחה ויכולתי לראות שאנחנו חונים על מסילה במעלה גבעה, מתחתנו כביש מתפתל ומעברו השני, שדות מוריקים עד למרחקים ככל שהעין יכולה לתפוס. הייתה מהומת-מה מסביב ומפי עצירים שהיו מחוץ לקרון שמעתי מנגינה מוכרת לפיה המלחמה נגמרה וחיילי האס.אס. חזרו בעוד מועד על התירגולת שהתאמנו בה בהזדמנות הקודמת; התפטרו במהירות מנשקם והתפזרו לכל עבר, מחופשים בבגדים אזרחיים.

ובאמת, לא הרחק שם למטה יכולתי להבחין בטור טנקים אמריקאים משתרך, בקצב איטי ובחריקות מחרישות אוזניים על הכביש המתפתל. על גבי צריח אחד מהם ראיתי כושי רחב גוף, משליך חפיסות שוקולד או סיגריות אל עבר עצירים מורעבים שלא התעצלו וירדו ממעלה המסילה, וכך עשו מרבית החיילים בטנקים שנעו בעקבותיו.

בערפול-מה ידעתי ולא ידעתי שסיוט של שנה עומד להגיע לקיצו, וניסיתי להעביר את הבשורה לצוצי, ומשמאמצים אלה נכשלו נעמדתי בפתח הקרון, אטום רגשות כאילו אין לי ולא כלום עם המראה הנשקף משם. לימים ראיתי סרטים המראים את ההמונים ב-*V Day*, צוהלים ושמחים ברחובותיה של לונדון ופאריס ונזכרתי בחוויות שלי. לא, שום דבר הדומה לכך לא חוויתי ביום ההוא; עמדתי שם באופן סתמי, ללא התפעמות, בוהה בשום דבר ללא תחושת שמחה, ללא תחושה כלשהי.

לקח זמן מה עד שהגיעו ראשוני החיילים כדי לאסוף אותנו, ובראשם נושאי אלונקות וסימני הצלב האדום על בגדיהם. אלה הזדרזו, העמיסו את צוצי על אלונקה ופינו אותו יחד עם חולים רבים אחרים למקום לא ידוע שבו יטפלו בו כראוי. ואני שמחתי שהוא נמצא סוף סוף בידיים טובות.

הבריאים יותר התמקמו תחילה בחורשה קרובה וחיילים הזדרזו להקל על ההמון הרעב והביאו קופסאות שימורים של שעועיית במיץ עגבניות, ממנות הקרב כנראה. מחווה של רצון טוב, אם כי לא חכם ביותר, כי רבים מאוד שלא עמדו בתוצאות הזלילה הפתאומית, נתקפו כאבי בטן ושלשולים והיו שנפטרו כתוצאה מטוב לבם של מצילי נפשנו. יצאתי שלם ממפגש ראשון זה עם המטעמים האמריקניים, בעיקר משום שהסתפקתי בכמות שהיה בה כדי להפיג את תחושת הרעב.

אשר לתברואה ומניעת מחלות, האמריקאים ידעו את מלאכתם. הכל היה נראה מאורגן למופת; במרחצאות נפל בחלקי התענוג הראשון כשקילפתי מעלי את הבגדים הארורים שליוו אתי במשך שנה, ומהכינים שהיו לי זמן רב שותפים פעילים לחיי היום-יום. וכדי להבטיח את חיסולם הסופי של יצורים אלה התיזו עלינו מהאבקה הברוכה הקרויה די. די. טי. - לימים חומר גלם פוליטי יעיל ביותר בידי עולים מארצות המזרח. יצאתי ממכון זה אדם חדש ונקי, לבוש בגדים מגוונים ממחסני המחנה הנאצי.

Feldafing, ביתי החדש לשבועות רבים, היה לפני מחנה פאר של תנועת הנוער ההיטלראי, ה - *Hitlerjugend*. במיקום אידיאלי, באזור הררי מיוער ולא רחוק מאגם רחב ידיים נבנו ביתני אבן בני קומה ומבני שרות לכל צרכי המחנה הנאצי - מתאים ביותר לאירוח המוני יהודים שזה עתה ניצלו מהכחדה. הניהול היה, במקרה או לא, תחת פיקודו של קולונל יהודי ועובדה זו תרמה לא מעט לטעמה המתוק של תחושת הנקמה שפעמה, אני חושב, בלב כולנו.

עברו כמה ימים עד שהצלחתי לברר כי צוצי הועבר לבית חולים בעיירה הקרובה - *Tutzing*, ונסעתי לבקר אותו. כל העת חייתי באמונה שאחרי טיפול מסור בידי רופאים, יחכה לי אח מבריא ומתהלך. הבשורה שחיכתה לי שם הייתה קשה; צר לה, אמרה האחות הגרמנייה שישבה בקבלה, אבל לא הצליחו להציל את חיי אחי והוא נפטר שלשה ימים קודם לכן. עמדתי מוכה הלם ולא מצאתי טעם לשאול שאלות. התאבלתי ארוכות על מותו הבלתי צפוי והתמכרתי לעישון סיגריות, אולי כדי להקל על מצפוני על שלא עשיתי אולי כל מה שביכולתי כדי להגיע אליו מיד.

נשאלתי לא פעם, מהיכן הכוח להתחיל בחיים חדשים אחרי ביקור של שנה בתחתית השאול ואני חייב להודות שעד היום אין לי תשובה לכך. משך כל אותן שנים שבהן הייתי עסוק בלחיות ולעמוד במלחמת קיום, נשאתי את זכר יקירי בתא נעול שבלב וניסיתי לחיות חיים מחוץ למעגל "נושא השואה". נכון, שבתות וחגים היו שנואים עלי במשך שנים רבות כי בימים אלה נפרצו מעצורים ולא יכולתי להם. משמצאתי בת זוג ולא היו יותר סודות בינינו, הנחתי לסכרים להיסדק וטיפין טיפין החלו עולים על פני השטח זיכרונות כאובים מתקופה קשה זו. מקרה צוצי הוא המיוחד בין אלה, עולה מדי פעם ולא מפסיק להציק לי בגלל העובדה שלא הייתי לידו בשעותיו האחרונות ומי יודע, אולי חזרה אליו הכרתו ומשלא ראה אותי לידו לא ראה יותר טעם בחיים.

האמריקאים דאגו לכל מחסורנו; בגדים נקיים, מנה יומית של סיגריות וכוח עבודה גרמני כנראה, לניקיון המחנה. הטבח שלנו לא התעלה אמנם למעלת שף - שנים רבות אחרי פלדאפינג תיעבתי תבשיל עשוי אורז עם בשר - אבל סיפק לנו אוכל בשפע.

ובלי משים, אחרי סיפוק הצרכים הבסיסיים, אפשר היה לחוש במחנה בחדוות חיים הולכת ומתחדשת - לא, לא צוהלת אלא פשוטה וחייתית יותר. נדמה שכל דרי פלדאפינג התעוררו לבוקר של כמיהה בלתי נשלטת למעט חום אנושי נשכח, ליצירת קשר ולצאת מהבידוד שהיו רגילים לה. ואני לא יצאתי מכלל זה. תרתי את המחנה מקצה לקצה בחיפוש בלתי הגיוני אחרי פנים מוכרות והדבר הקרוב ביותר לכך מצאתי בדמות יהודיה מרומניה אשר לא הכרתי מקודם ואשר

התגוררה בשנים שלפני ההגליה בסאטמר ועסקה שם בהוראת השפה האנגלית. אישה זו, לקחה אותי תחת חסותה, דאגה שלא יחסרו לי מיני פריטים קטנים שנחוצים לחיים מסודרים יותר והייתה עם הזמן מה שנקרה בשפת המחנה, הלאגר-מאמה שלי. תודה מיוחדת אני חב לה על השיעורים באנגלית שהעניקה לי בתקופה מכרעת זו שלפני עליה לארץ ישראל, שם דווקא התרבות של שפה זו הייתה השלטת ואילו לשפות שלימדו אותי בבתי הספר לא היו להן ערך רב.

היא שוכנה במגורי הנשים ביחד עם שותפה לחדר, שחרחורת צעירה ויפה, אשר הספיקה להיות נשואה לא יותר מחודש לפני שנלקחה למחנות. באווירה הזו של חיפושים, התיידדנו תוך זמן קצר ובהמשך לשיחות רבות בחדרן של שתי הנשים, יצאנו לטיולים בין עצי היער שמסביב - אפשרות יחידה להתבודד. שלטונות המחנה שהיו ערים לנעשה הקפידו מאד על הפרדה בין המינים, ומגורי הנשים היו מחוץ לתחום משעות הערב עד אור הבוקר - סיורים של המשטרה הצבאית דאגו לאכיפת ההוראות ואפשר לומר שהצלחתם הייתה חלקית בלבד. הוכחה לכך היו הסיפורים הרבים על הריונות לא כל כך רצויים שמפקדי המחנה נדרשו לטפל בהם.

פליטי מחנה פלדאפינג היו ערב רב של אנשים מכל קצות אירופה: יהודים מפולין, צ'כיה, הונגריה, בלגיה וניצולים אחדים מיהודי סלונקי. הזדמן לי להתיידד עם אחד מהם - איש תרבות בעל הופעה אצילית ולפי דבריו מעשירי העיר, - ונהגנו להיפגש תכופות, לשוחח על ספרות יפה ועל החיים הממתינים לנו שם בחוץ בעתיד. שמתי לב שהאיש נוהג להסתובב במחנה בליווי שני חבריו השריריים. - הסלונקאים של נמל חיפה עתידים להזכיר לי אותם. לא ייחסתי לכך חשיבות מיוחדת עד שיום אחד התייצבו לפני חבריו אלה, הסבירו לי שאציל זה נשבה בקסמי יידתי והתאהב בה אהבה של ממש. בנימה החלטית אמרו לי השניים, שכדאי לי לוותר עליה אם אני רוצה למנוע מצב לא נעים. הבנתי מיד שאחד כמוני, שמעולם לא הצטיין בעוז ובגבורה, יתקשה לסרב להצעה נדיבה זו ונעתרתי לה ללא היסוסים רבים.

סוף הסיפור נודע לי בתחילת שנות החמישים. אצל אחיו של מישו ברגר בחיפה, פגשתי אישה שהכירה את השחרחורת בעלת פני החתולה, עוד מעיירת מולדתה. היא פגשה בה לאחר המלחמה והסתבר שבסיפורה כיכב אחד בעל עיניים עצובות, אבל בסוף התחתנה עם היהודי מסלונקי והקימה אֶתו משפחה חדשה, זמן לא רב לפני שנודע כי בעלה הראשון חזר מהמחנות בריא ושלם אף הוא.

עם חלוף הימים נהיו החיים במחנה תוססים ביותר ואנשים התחילו לעסוק בדברים חשובים באמת. סיפרו למשל על אחד, שידע לשים יד על אקדח ונקם את נקמתו במספר חיילי אס.אס. - אלוהים כמה קינאתי בו! אחרים גנבו משלוחים שלמים של סוכר, סחורה נדירה באותם ימים, עשו כסף רב בשוק השחור שהיה אז בתחילת פריחתו, ועזבו ביוזמתם את המחנה. לפי הזמנתו של אחד המצליחנים הללו נסעתי ל- *Garmischpartenkirchen*, עיירה יפיפייה בין ההרים ואתר סקי ידוע, והתארחתי בדירתו שם. בחור זה שמוצאו בכפר קטן ליד סאטמר החזיק שם בדירה

יפה מתחזקת על ידי שפחה גרמניה צעירה ששימשה גם שותפה למיטה בעת הצורך - אין ספק נקמה מתוקה. לפני שהלכתי לישון הציע לי אותה ללילה, כחלק מהכנסת האורחים הנדיבה.

מרבית האנשים עסקו בתכנון עתידם, בייחוד לאחר שהתחילו להגיע משאיות כדי להחזיר את כל העקורים למולדתם. קראו לנו *displaced persons*, בקיצורו הצבאי D.P. ואותיות אלה צוירו על כל המשאיות שהובילו מאות אלפים כמוני אל תקוות חדשות. הייתה ביניהם נערה חמודה מסלובקיה, אדומת שיער ועל פניה נמשים משגעים. הכרתי אותה זמן קצר לפני כן ולמרות שההונגרית בפיה לא הייתה מי יודע מה, הסתדרנו לא רע וכדרכי באותה תקופה התאהבתי בה מיד. עם הופעת המשאיות הסתבר לדאבון לבי, שאהבה זו לא הייתה כל כך הדדית כי הגיע רגע הבחירה ביני לבין המשאית, והיא נטשה אותי ללא היסוס וחזרה למולדתה.

ימי האבל לא נמשכו זמן רב. הייתי חייב להחליט מה לעשות עם עצמי והחשוב מכל, באיזה מקום לבנות את החיים מבראשית. היינו כבר בשלהי חודש יוני וזה מכבר הופיעו רשימות של ניצולים מהמחנות השונים - המנגנון שלימים ייקרא "המדור לחיפוש קרובים" - וחייתי עדיין בתקוות שווא שבאחד הימים אמצא בהן את שמו של אמי, אחרון בני המשפחה. על אף בתוהו ובוהו שלאחר המלחמה, יכול היה להיות בין הניצולים מבלי ששמו יופיע ברשימה ואפילו להימצא בסאטמר. אם כך יקרה, חשבתי, תהיה לי אפשרות לאתר אותו גם ממקומי החדש, ואולי דווקא הוא ימצא את שמי באחת הרשימות.

האמת נודעה לי כאשר בשנות הששים נתקלתי ברחוב אלנבי באיש צנום בעל פרצוף מוכר. ניחשתי נכון, הוא היה מסאטמר וזכרתי היטב שלמד בחיידר יחד עם אחי אמי. לתדהמתי ידע לספר כי אמי היה איתו באחד ממחנות הנאצים אבל לא הצליח להחזיק מעמד.

על כל פנים לחזור לסאטמר, למולדת שהקיא אותנו מתוכה, לאותה מולדת שבעצם לא חשתי מעולם הזדהות איתה, לא יכול היה לבוא בחשבון בשום מקרה. לעמוד מול המראה הצפוי של בית ריק ללא אימא, אבא והאחים, אפילו המחשבה בלבד גרמה לי צמרמורת. והרכוש שנשאר שם לא העסיק אותי כלל ולא היה גורם בין השיקולים לכאן או לכאן.

לא יכולתי להתעלם מההזדמנות להירשם להגירה לארצות הברית, אפשרות שרבים ניצלו אותה, ביניהם לא מעט משרידי היהודים בני עירי. אבא היה נוהג לספר על בן-דודו, עורך דין פולצ'ק אי שם בדטרויט-אוהיו אשר נהג לספק נדוניה לבנות בהוידוונש. עובדת קיומו של קרוב משפחה כזה הייתה מקלה מאד על הגירה לשם.

ואז הגיע ג'יפ עמוס חיילים, כולם עם סמל של בריגדה יהודית על שרוול המדים, מראה בלתי יאומן שגרם לי התרגשות רבה - אני הרי לא ידעתי כלל על קיום יחידות יהודיות שלחמו בצבא הבריטי עם נשק ביד. והנה, הם מציאות ובאו להציע את עזרתם לכל מי שירצה להגיע לארץ ישראל. לא השמיעו נאומי תעמולה או דברי שכנוע וכיבושין ולא הבטיחו הבטחות, רק סיפורים על היישוב ועל אפשרות לבנות שם חיים יהודיים עצמאיים.

לאיטליה עם הבריגדה

נדמה לי שעוד לפני הופעתם של החיילים היהודים במחנה הייתי נחוש בדעתי שאסור לחזור למצב של מיעוט בין הגויים - שוחחתי רבות על נושאים אלה עם מורתי החדשה לאנגלית - ויש להניח שלעברי הציוני היה חלק נכבד אם לא מכריע בגיבוש הדעה. מכל מקום, החלטתי הייתה נחרצת לבחור בדרך הזאת ואחרי שהייה של כששה שבועות בפלדאפינג, ארזתי את רכושי - צרור בגדים ממחסני הנוער ההיטלראי - עליתי על אחת המשאיות של הבריגדה ויצאתי עם קבוצת צעירים למצוא מולדת חדשה בארץ ישראל. עזבתי באנחת רווחה את האדמה הארורה הזאת ובדרך הארוכה שעמדה לפנינו, זכיתי לעבור ליד מינכן ולהתענג למראה ההרס הרב שעיר גדולה זו התברכה בו. בהמשך דרכנו הצטרפו אלינו משאיות נוספות בעלות מטען דומה והפכנו להיות שיירה נכבדה שעשתה דרכה לכוון הגבול.

אחרי כשלושים שנה שבתתי וקראתי בפעם נוספת ספרון שהלך והתפורר מפאת גילו, מאת סופר נשכח בשם *Königsberger* ובכותרת הטעונה *A walk with love and death*. בארץ לא ידעו על קיומו ורק באחד הטיולים בלונדון, בחנות ספרים גדולה, זכרה מוכרת אדיבה את שם הסופר, חיפשה אבל לצערה אזלו כל העותקים שבמלאי. גליקסון, שהייתי שותף זוטר במשרדו, העניק לי אותו במתנה לרגל הולדתו של מיכאל. זהו רומן מתומצת, קצר, אפשר נובלה. סיפור שמתרחש בתקופה הנוראה של מלחמות המאה הארבע עשרה, על סטודנט אנגלי צעיר המחפש נתיב בדרכים רבות הסכנה של צרפת, ועל נערה-ילדה המוצאת מיסתור בין הריסות ארמון המשפחה מפני כנופיות לוחמות, ובעיקר על אהבה בלתי מתפשרת וחסרת סיכוי שסופה בלתי נמנע. סיפור עצוב זה הזכיר לי משום מה, דבר שקרה באותה שיירת ניצולים.

היינו במעבר האלפים על הכביש המוביל מאוסטריה לאיטליה ונסענו תחת מעטה ברזנט, כ- *D.P.* איטלקים החוזרים למולדתם. חצינו את הגבול בהצלחה והשיירה נעצרה לאחר מספר קילומטרים למנוחה קצרה ולחילוץ עצמות. המשאיות התרוקנו אחת אחת והכביש נתמלא המוני אדם. הסתובבתי כמו כולם בין האנשים ללא מטרה כלשהי, מתבונן בנוף ההררי המרשים ומתפלא מגודש הירק המכסה כל תל וכל גבעה. דמות בעלת פנים מוכרות התקרבה אליי ומשכה מיד את תשומת לבי. האיש היה מבוגר ממני בכמה שנים, נמוך קומה ושחרחר, ובעל מבט עצוב-כבוי וראיתי אותו מקודם מסתובב בתוך ההמון כאילו חיפש מישהו.

זיהיתי אותו מיד. הוא היה אחד מחבריו של יאנקעלה, אשר כמוהו, היה פורארייטר באושוויץ. אני אומר חבר, כי במחנה שהשליטה בו הייתה בידי "פולנים", כל היהודים הפולנים היו בעיניי חברים והוא היה למעשה שונה משאר חבריו; עשה רושם של איש מופנם, רציני ותרבותי. לא, הוא לא זוכר אותי, או כל מדיאר אחר מבלוק שש ושכח אפילו את "יאנקעלה דער קאליקע". ולא, הוא כלל לא רוצה להגיע לארץ ישראל הוא סתם מחפש איזה בחורה הונגרייה שהכיר פעם ומי יודע, אולי ימצא אותה בין אנשים אלה. השתוממתי מעט, ואז בהיסוס מה הוא מגולל בפני את הסיפור.

זה קרה עוד באושוויץ, בעצם בבירקנאו. מעבר לגדר שליד אחד הצריפים, התוודע לבחורה נחמדה שהובלה לשם מהונגריה זמן קצר לפני כן. מדי יום היה בא, מבקר אצלה ליד הגדר ומביא לה קצת אוכל ובגדים, ועשה כל שהיה לאל ידו כדי להקל עליה את חיי המחנה. אף על פי שלא הייתה להם שפת דיבור משותפת, נוצרה ביניהם קירבה רבה ולימים התאהב בה אהבה של ממש. משבא יום השיחרור התחיל בחיפושים אחריה. עבר על פני מחצית אירופה, חיפש בכל מחנות העקורים ועכשיו אני כאן, הוא אומר, ולאחר מכן אמשיך את החיפושים באיטליה ולא אפסיק עד שאמצא אותה. איחלתי לו הצלחה מכל הלב ונפרדנו לשלום. מנוחתנו הקצרה הגיעה לסיימה, עלינו למשאות והמשכנו לכיוון טרביזו.

למחנה זה של הבריגדה היהודית בצפון איטליה, הגענו בערבו של יום חם ומחניק. היינו עייפים מהדרך ובתאורה החסכנית - אולי היה כבר אחרי כיווי אורות - קשה היה לקבל תמונה ברורה ממחנה זה של צבא יהודי. כל מה שזכור לי מטרביזו, הייתה החמימות שבה נתקבלנו על ידי החיילים הארצישראלים והסנדוויצ'ים שבהם כיבדו אותנו. הם היו על טוהרת הלחם הלבן - זה שנה ויותר שלא טעמתי דבר דומה - ומרוחים בריבת תפוזים מתוקה-מרירה. אפילו המשקה המוזר הזה - תה מתוק עם חלב, בנוסח אנגלי - מצאתי שהוא טעים מאוד והצטערתי שלא נשארנו שם ללון.

לאחר הכיבוד ומנוחה קלה, שבנו ועלינו על המשאות והמשכנו בדרך. כאמור היינו עייפים מרוב טלטולים ולמרות זאת לא נשמעו תלונות; כולם סמכו כנראה על החיילים היהודיים וחשו שהם יודעים את מלאכתם.

תחנתנו הבאה הייתה העיר פורלי *Forli*, שם מסיבות שלא ידענו את טיבם, הוחלפו המשאות של הבריגדה על צוותיהן באנגליות, והמשכנו בדרך עד מודנה *Modena*. בעיר זו, במבנה גדול בעל חצר פנימית מרובעת - שימש פעם בית ספר, אולי מינזר - קובצו מאות פליטים מכל קצווי אירופה, כאשר פני כולם לעבר חופי ארץ ישראל, והתור לעלייה נקבע על ידי האירגון של שליחי עלייה. בחום הקיץ האיטלקי, העדיפו הרבה אנשים להתמקם בפרוזדור הפנימי לאורך ארבעת אגפי המיבנה, ואני מצאתי לי מקום ליד קבוצת צעירים דוברי הונגרית. הם לא הגיעו מאותה עיר, לא היו בני אותו גיל ולא ידעתי מה הגורם המאחד אותם לקבוצה מגובשת. היה ביניהם זוג - לא ממש

נשואים - מבוגרים מעט מכולנו אשר שהו במקום זמן רב, וידעו את כל ענייני הנוהל ואת הצינורות המקובלים שדרכם אמורים היינו להגיע ליעד הנכסף.

היו עוד שני בחורים כבני גילי - אחד מהם, יעקב ווייס, עתיד היה לסיים את חייו על הגרודם. הוא נתפס באחת מפעולות האצ"ל, ולאחר משפט ארוך שהתנהל לעיני עיתונות העולם,

עם שוש בגליל

נידון למוות והוצא להורג על ידי שלטונות המנדט הבריטי. בין חברי הקבוצה נמנו שלוש בנות ; צעירה בודדה ששמה פרח לי מהזיכרון, בחורה נאה בשם שוש - היה לי רומן קצר איתה לקראת סוף מלחמת השחרור ואחריה - ואחותה הצעירה שולה.

כאמור במודנה פעלה ביורוקרטיה מסודרת אשר בין היתר קבעה את התור שלפיו הועברו קבוצות פליטים אל קרבת החופים שבדרום איטליה ושם המתינו לאניות שאמורות היו להעלות אותם לארץ. בקיצור, סיפור מייגע וארוך במיוחד לאלה

כמונו שלא הגיעו בין הראשונים. מהר מאד פקעה סבלנות הקבוצה, החלטנו לעקוף את הסדר הביורוקרטי, ויצאנו לדרך ללא אישור. בכך, כמובן ויתרנו על הסעה מאורגנת, מנגד סמכנו על כושר איתור של צעירים כמונו שזה עתה נולדו מחדש, ויצאנו דרומה.

הימים ימי אוגוסט החמים שבהם מקום לינה איננה מהווה בעייה. לפרנסתנו, מכרנו מחפצינו לאיטלקים שידעו מחסור של מלחמה. אני יצאתי את פלדאפינג ברכוש גדול, תחתונים וגופיות בכמות ניכרת, אשר היו מטבע עובר לסוחר. בבולוניה למשל, אכלנו קסטה והלכנו לראות סרט בקולנוע מתחת לכיפת השמיים - חידושים שמעולם לא הכרתי. ירדנו לאורך חופו המזרחי של המגף האיטלקי, בכל כלי תחבורה שהזדמן לנו כאשר העיקרי מביניהם היה רכבת משא שבה איש לא דרש תשלום. היה רושם שחצי איטליה מחפשת את דרכה באמצעות רכבות אלה. בהפסקות בין קטע למשנהו טיילנו בין בוסתנים, קטפנו תפוזים ריחניים בדרך ורחצנו במימי החמים של הים האדריאטי. היינו צעירים והחיים העניקו לנו מעט מחיוכיהם הנדירים.

בקרון פתוח של רכבת משא כזו, הומה אדם וברעש מחרש אוזניים, ישבתי ורגליי תלויות מחוץ לשפת הקרון כדי לנשום קצת יותר מהאוויר היבש של הקיץ האיטלקי. לידי ישב כומר בגלימה של אחד המיסדרים ומתוך שעמום או סקרנות - אולי *ex officio* - עשה כמיטב יכולתו לדובב אותי. הוא היה איטלקי בעל גוף ודברן, אם כי לא ידען גדול בשפות, ולא רציתי להעליב אותו ואת מיסדרו על כך. שאל אותי שאלות משאלות שונות באיטלקית טהורה. מילים אחדות הבנתי אפילו ועשיתי מאמצים להשיב לו ברומנית קלוקלת מהולה במילים לטיניות, וזה עבד. התפתחה שיחה, חלקה בתוספת תנועות ידיים, שבסופה הצלחתי להבהיר לו שספקותיי לגבי קיומו של האל, פסקו לגמרי בשנה האחרונה ולכן כל הדיבור על מהותו הם דברי הבל.

לקראת סוף המסע אני רוצה לבוא חשבון עם היסטוריונים מסוגה של עידית זרטל, אשר מפרשים עדויות ותעודות בהתאם להשקפתם הֶרְלְטִיבִיסְטִית: אני הייתי שם! הייתי פליט במחנה

עקורים, ומי כמוני יכול להעיד ששליחיו הציניקנים של בן גוריון לא הפעילו עלי לחץ כלשהו, להתאמץ ולעבור את איטליה לכל אורכה כדי לעלות - לא להגר! - ארצה מהר ככל האפשר. ולא על קבוצת הצעירים שהייתי בחברתם שלא ידעו ציונות מהי. אימרה וחברתו אגו חזרו אמנם לעיר מולדתם, אבל עזבו תוך זמן קצר ולאחר כל תלאות הדרך במעבר בין גבולות הגיעו לחוף חיפה רק כדי להיות מגורשים לקפריסין. איש לא הכריח אותם ולא נזקקו לשכנוע וכל פירוש סובייקטיבי לא ישנה עובדות אלה. נכון, התנועה הציונית עזרה גם להם כפי שעשתה זאת לחבריי הקרובים - ביניהם לא ציונים - ולמאות אלפים אחרים. וכי למה ציפתה ההיסטוריה, שהמודיעין הבריטי יעסוק במלאכת העלייה !?

תחנתנו הסופית הייתה בארי - *Bari*, ולפי הידיעות שבידינו לא הרחק משם היה מחנה היעד ולשם היה צריך להגיע כדי לזכות בסיכוי להקדים ולעלות לאוניה. שליחנו אשר יצא לשם חזר עם פנים נפולות: שהובהר לו בצורה החלטית שאין מקבלים קבוצת אנשים הבאה בלי תור ובצורה בלתי מאורגנת. היינו עייפים מטלטולי הדרך ומעט מאוכזבים, אבל איש לא חשב לחזור למודנה ולהתחיל את הכל מחדש ובאין רעיון טוב יותר, התמקמנו בינתיים באולם ההמתנה של תחנת הרכבת, וזאת למורת רוחו הרבה של מנהל התחנה.

לאחר ימים אחדים, ואין ספור נדנודים עקשניים אצל שליחי העלייה, נעתרו לבסוף לבקשתנו וסוכם אפילו שלמחרת היום נתקבל במחנה העלייה. בבוקר, בעוד אנחנו עוסקים בהתארגנות, הופיע לפתע מנהל התחנה ומבשר בפנים קורנות כי בעוד שעות ספורות עתידה להגיע רכבת המובילה מאות יהודים בדרכם לארץ ישראל.

והאיש דייק בדבריו. עמדנו על הרציף ובשעה היעודה ראינו רכבת ארוכה ומפוארת נכנסת לאיטה ונעצרת בתחנה. נוסעים סקרנים ירדו מהקרונות, ובמהלך שיחה שהתפתחה בינינו בהונגריה רהוטה, התברר שמוצא רובם מקולוז'ור, וששהו בשוויצריה ברוב שנות המלחמה ועכשיו הם בדרך לפלסטינה עם אשורות תקפות ביד. בתחנות שלאורך הדרך הארוכה הצטרפו אליהם לא מעט פליטים ואין סיבה שלא נעשה כמוהם.

נטשנו מהר מאד את רעיון מחנה השליחים והצטרפנו לנוסעי הרכבת. באחת הקרונות הייתה לי פגישה מרגשת עם ד"ר לנדאו, מחנך הכיתה בשנה האחרונה לפני הבררות והמורה ללטינית. לא ידעתי עליו הרבה, פרט לכך שהיה איש נחמד ומורה טוב ולא יכולתי לנחש את העובדה שזה שנים היה חבר בתנועת השומר הצעיר. באמצעותו פגשתי גם את ד"ר ווינברגר, רב הקהילה הרפורמית בעיר ומורה ליהדות בבית ספרנו.

טיפוס מוזר - אומרים אפילו נוכל - ולא ברור לי באיזה זכות היה בין הניצולים, כי תוך שנים ספורות נטש את הארץ וירד לאמריקה. הוציא שם ספרים בעניין קורות יהודי הונגריה בזמן המלחמה ולפי יודעי דבר, הנתונים שמופיעים בהם לא תמיד תואמים את האמת. אומרים שלעת זיקנה קיבל קתדרה באוניברסיטה של קולוז'ור, היא קלוז' של היום. חשיבותו של האיש היא בכך, שבעזרתו נתקבלתי לטכניון ללא בעיות ואף קיבלתי פטור מהבחינה בעברית. הגעתי הרי לארץ ללא

שום תעודות ובקיץ 1946, כשנודע לי שהוא מנהל בית ספר בעכו, נסעתי אליו לבקש אישור על סיום לימודי בגימנסיה בקולוז'ור - בתנאי כמובן שלא שכח אותי. מה זה שכח, הרי בחינות הבגרות התקיימו אצלו בבית אחרי שהנאצים סגרו את בית הספר, והוא זוכר היטב שהייתי בין אלה שניבחנו בהצלחה. בהתאם לכך הנפיק לי מיד אישור על נייר בית הספר בעכו, אישור שהפך להיות תעודת הבגרות שלי. הדבר כמובן לא יכול היה להיות נכון, ולמען האמת גם לא ביקשתי אישור שגמרתי את בחינות הבגרות. לטובת שנינו בחרתי לא להביך את כבודו ולא הרחבתי את הדיבור על הנושא.

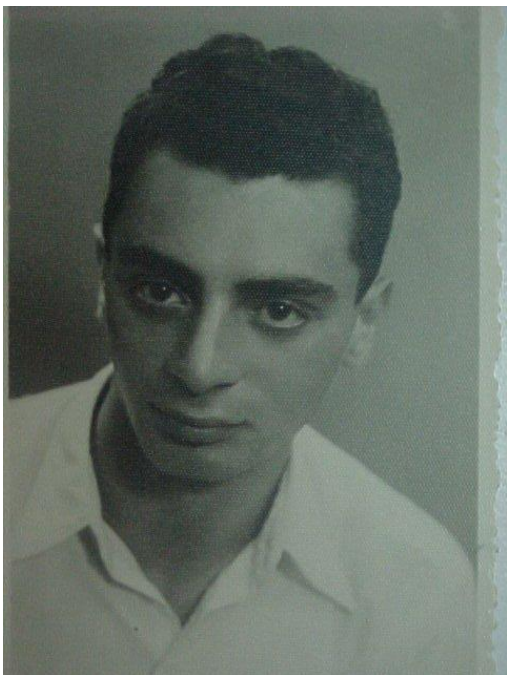
הייתי כולי צהלה ושימחה למשמע נוכחותו הברוכה בין הנוסעים של ע'רעב יויליש, הרי הוא הרבי מסאטמר עם הסוכריות, הוא שיעץ לחסידים ושלא חסידים, לא להמרות חס וחלילה את פיהם של השלטונות, ואסר עליהם לעלות לארץ ישראל אפילו אם הדבר היה כרוך בפיקוח נפש. והוא, הרבי המורם מהרבה רבנים, נטש את צאן מרעיתו בעת הסופה, הוברח מסאטמר וניצל בעזרת הציונים יש"ז. וכדי להוסיף מצווה למצווה, עמד להגיע לארץ הקודש בעזרת סרטיפיקט שניתן לו על ידי הציונים, אף על פי ששנואים אלה, הם ורק הם, אשמים בעונש המחריד שאלוהים הטיל על עמו ישראל.

המשכנו איתם עד *Taranto* ועד לבואה של האנייה מצאו לנו מקום במחנה אוהלים אי שם בשדה חשוף. בבוקר שלמחרת משהו הצביע על אחד האוהלים כמקום מושבו של כבוד האדמו"ר. חמדתי לצון מעט על חשבוננו, קיוויתי לראות אותו מושפל מכובד האסון שפקד את יהודי עירו וניגשתי למקום. ליד פתח האוהל עמדה אישתו החסודה ועסקה ברחיצת כלים. לאחר שהזדהתי כנידרש, ביקשתי לראות את הרעבע והיא ניאותה להביאני בפני בעלה. הוי, אמר הרבי, ע'רעב מוישה פולאטשעק, איך לא אזכור אותך, הרי היה מנכבדי קהילת "שארעתיורע בסאקמר". סיפרתי לו את שקרה למשפחתנו והוא, ברוב קדושתו, לא התייחס כלל אל קורות השנה האחרונה, בירך אותי ושילח אותי לדרכי, לא לפני שהבטיח כי השם יעזור. היו לי ספקות גם לגבי זיכרונו המופלא - הוא ראה את אבא, לכל היותר, פעם בשנה במסגרת המשלחת מטעם הקהילה הקטנה. מכל מקום האיש קיים את הבטחתו, עזרו לו בכך שליחי העלייה שציידו את חסרי סרטיפיקטים בתעודות מתאימות.

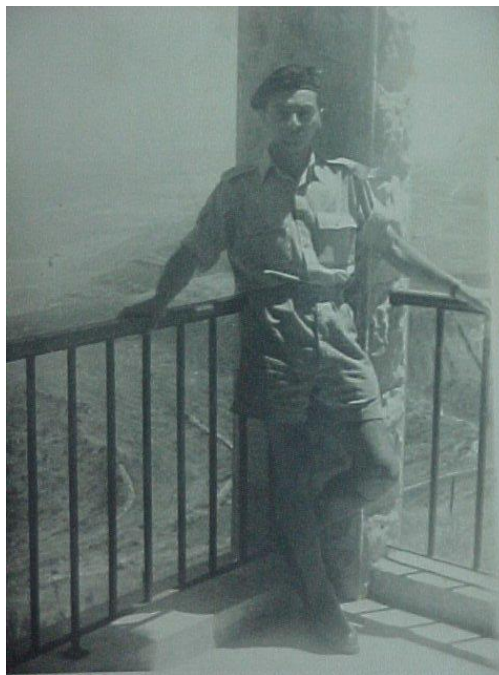
ליד הרציף ניצבה אנייה גדולת ממדים ועליה באותיות גדולות, שם צרפתי מרשים ובלתי נשכח *Ville d'Oran*. ליד הכבש עמד קרבוס בדמות קצין אנגלי אשר בדק בקפידה את מיסמכיי העומדים לעלות לאנייה. עמדתי שם במתח רב עד שהגיע תורי, וראה מעשה כישוף: הקצין בדק את התעודה שבידי, מצא אותה כשרה למהדרין ובמהרה מצאתי עצמי על הסיפון, יחד עם כל חבריי למסע, מוכנים להפלגה.

לפנות ערב יצאנו את נמל טרנטו. עמדתי רכון על מעקה הסיפון והתבוננתי בלא מעט סיפוק למראה חופי היבשת המקוללת, הולכים ומתרחקים ונעלמים מאחורי האופק.

בכך יכולתי למעשה לחתום את סיפורה של שנה חשוכה ונוראית זו שבה הזמן היה חסר משמעות, אותה תקופה, אשר לאחר זמן היסטורי קצר של יובל שנים תיקרא בידי כותבי העתים "מיתוס השואה" - ולמען האמת זאת הייתה כוונתי המקורית. מה לעשות, עד שהגעתי למנוחה ולנחלה נאלצתי לעבור תלאות נוספות ובעיקר עוד מחנה מעצר - שונה אומנם בתכלית מקודמיו ובכל זאת מחנה - ואלה שייכות איכשהו לסיפור.

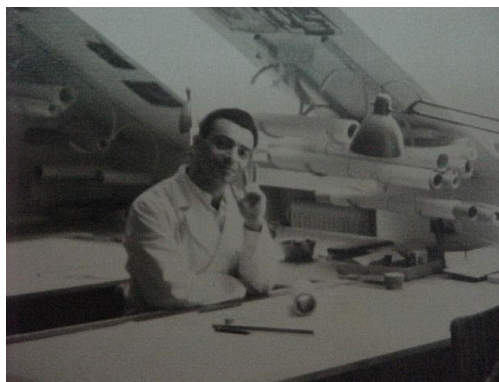
מתוך פנקס הסטודנטים, ספטמבר 1946

מנרה, 1949

נישואים, בריסל - 1954

במשרדו של T. ROOS במלמו, יוני 1954

6. אפילוג

ההפלגה עברה ללא אירועים מיוחדים. ה - *Ville d'Oran* הובילה חיילים של צבא הוד מלכותו לאלכסנדריה, וניראה היה שהעולים לפלסטינה מפליגים בה בסך הכול כטרמפיסטים עד נמל חיפה. חיילים אלה והנוסעים בעלי סרטיפיקטים ששילמו בצורה זו או אחרת עבור ההפלגה, התמקמו בתאי הנוסעים בעוד אנחנו הניספחים אליהם מצאנו מקום על הסיפון. לא ראיתי בכך כל בעייה; הימים היו ימי קייץ חמים, השמיים בהירים יומם ולילה ומה שחשוב יותר, הייתי עם החבר'ה. בין החיילים היו גם יהודים אחדים - איך אפשר בלי - ואלה, בידיש מהולה באנגלית, המטירו עלינו שאלות רבות ושמעו בהתרגשות בלתי מוסתרת את מה שעבר עלינו בתקופת המלחמה.

היו משפחות בסאטמר שבילו את חופשת הקייץ במאמיה, שעל חוף הים השחור. הוריי העדיפו את הרי הקרפאטים ולכן עבורי, שמימי לא ראיתי ים, נמלים ואניות, ההפלגה הייתה חוויה נפלאה. היינו כבר בימיו האחרונים של חודש אוגוסט, הלילות היו חמימים, הים שקט ושמי הים התיכון עמוסי כוכבים, שמיים שכמותם לא ניראו מעולם באזורינו. והימים על האנייה היו ימים של שלוה וחוסר דאגות.

עם עלות השחר של יום ה - 2/9/1945 - תאריך מעניין כשלעצמו - עמדתי רכון על מעקה הסיפון כשלפתע מישהו פרץ בצהלת שמחה ומתוך ערפילי הבוקר ניראו מבצבצים אט-אט קוויה ההרריים של העיר חיפה. הגעתי סוף סוף לארץ שחלמתי עליה כל כך הרבה, ארץ שבה לא אספוג יותר עלבונות בגלל השתייכותי למיעוט שנוא. ולמרות זאת - מה לעשות - לא הייתי מלא רגשי התפעמות מיוחדים כנדרש במקרים כאלה.

זמן רב עבר עד שהאנייה נקשרה לרציף הומה אדם, לבוש שחור ברובו, שנעו לכאן ולכאן ממתנינים במתח עד שמישהו חזר והכריז בקול גדול: דער רעבע איז דו, הרבי הגיע ואז פרצו כל החסידים בשירה וריקודים. לעומת המראה הזה, קבלת הפנים שאני זכיתי לה הייתה מפתיעה ומאכזבת מעט; למטה ליד כבש האנייה עמדו, מלבד פקידי הסוכנות, אנשי צבא שהפרידו מיד בין בעלי סרטיפיקטים לבין אלה שהצליחו להתגנב אליהם לאורך הדרך - פעולה שהזכירה נשכחות. אלה שלא היו בין המאושרים, הועלו ללא שהות לאוטובוסים הממתנינים מבלי שמישהו יטרח ויודיע

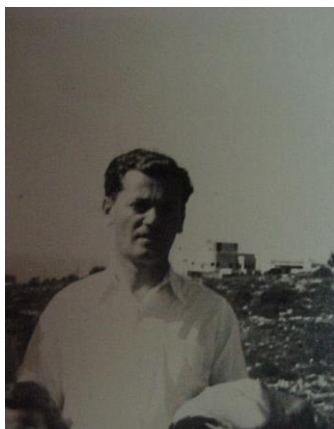
לאן פנינו מועדות. רק כאשר ננעלו מאחורינו שערי כניסה מוכרים לשמצה, רק אז הסתבר שהנה, שוב נמצאים במחנה. תחושת אי הנוחות ההתחלתית חלפה די מהר משהתברר, שמלבד מפקדת המחנה, הכל היה על טוהרת יהודים, הכל כולל השומרים לובשי מדים וכובעי-פרווה מוזרים על ראשיהם. היו גם מספר ערבים בין שומרינו אבל על קיומם נודע לנו מאוחר יותר.

הימים היו ימי חמסינים בלתי מוכרים לי, של חילופי עונות וברחשים טורדנים שלטו באוויר המעיק והציקו לא מעט, זאת בנוסף לגרדת קשה - חררה בפי הותיקים - שגרמה לי סבל רב למשך ימים אחדים ואפילו חום גבוה. מכות אלה, והעובדה שאפילו בארץ ישראל לא הייתי עדיין אדם חופשי, לא גרעו מקצב התסיסה של חיים חדשים ומתחושה עמומה שיד נעלמה דואגת כאן לכולנו. חבל שהיד לא ידעה לספק ספרי קריאה ולארגן משחקי ספורט כלשהם, כי חיי המחנה היו משעממים למדי. הייתי צעיר בין קבוצה של צעירים וצעירות ומה שנשאר בתנאים אלה הוא למצוא חברים ובעיקר חברות להתיידד איתם. כך נרקמו יחסי ידידות - מצדי לפחות - ביני לבין שתי האחיות זוסמן, יחסים שעתידיים היו להימשך שנים רבות והביאו, תוך כדי כך, לשרשרת של הכרויות אשר עזרו לי לא מעט בתהליך, הכאוב לעיתים, של התאקלמות בארץ החדשה.

הייתה זו כרגיל יד המיקרה שזימנה לי גורם שעתידי היה לשנות באחת את תוכניותי. הסתובבתי יום אחד באפס מעש, עברתי בין הצריפים והגעתי עד לגדר כשהבחנתי באחד הנוטרים אשר שמר מעברו השני, ממריץ את צעדיו, מתקרב אלי לפתע וקורא בשמי. בדקתי מי מסתתר שם מתחת לכובע הפרווה וגיליתי את פרצופו המוכר של בן הספר מרחוב וְדוּמְב, הרחוב המוביל לבית הכנסת שלנו בסאטמר. שינדלר היה שמו של האיש והוא נולד בהוידוֹנְנֶש, נדד בגיל צעיר עם בני משפחתו לסאטמר ועבד שם לפרנסתו באותה מיספרה, שכל משפחת פולצ'ק הייתה נוהגת להסתפר בה. מעיירת מולדתו הכיר את מנדי *Mendi*, הרי הוא יצחק בן דודי ואת אחיו שבח וידע לספר כי שניהם מתגוררים בסביבות חיפה. לרגע לא קלטתי במי מדובר ורק בהמשך השיחה נזכרתי שבני דוד אלה התארחו בביתנו בסאטמר כשהיו בדרכם לארץ. והיו בפיו בשורות נוספות, משמחות לא פחות: חברי הטוב פרידמן בלא, שהוא גם בן דוד מדרגה שניה, חי זה כשנה בנתניה ובאותו פרק זמן גרה בתל אביב חברתי לשעבר *Jonas Kati* יחד עם אביה ואחיה הקטן. הם הצליחו בעזרת שלמונים לגנוב את הגבול הרומני ולהציל את חייהם.

ראשון המבקרים היה מנדי. הוא הגיע מנשר עם פנים קורנות משמחת אמת - הייתי ראשון השורדים שפגש מבני משפחת פולצ'ק ולא ידע עדיין את קורות כולם - והעביר דרך הגדר שקית גדושה דברי מאפה שכמותם לא טעמתי זמן רב. בביקורו הבא, כאשר שיתפתי אותו בתכניותיי לגבי הלימודים בטכניון, עמד על כך שמיד לאחר שאשתחרר מעתלית עלינו להיפגש בחיפה ושם ידאגו לי, הוא ושבת, לעבודה ומקום לינה.

אני רוצה להרחיב קצת בעניין יצחק. בתחילת הלימודים בטכניון, עבדתי למחייתי כשומר לילה בנמל חיפה וכדי להיכנס לשם, ציידו אתי בתעודה שחודשה כל חודש על ידי

יצחק

השלטונות. עם התעודה שפג תוקפה הייתי מכניס את מישו ברגר - השוטר הערבי שבשער לא ידע לקרוא אנגלית - על מנת שנוכל ללמוד יחד. השיטה פעלה יפה, עד שיום בהיר אחד ברגר מצא עצמו מול אינטליגנט אחד אשר גילה את התרמית, הודיע על כך לממונים עליו ואחרי כבוד גדול לקחו את שנינו לחקירה במטה ה-C.I.D. אחרי יממה של חקירה שוחררנו, אבל נאסרה עלי הכניסה לנמל וכתוצאה מכך איבדתי בית - הרי ישנתי שם - ומקור פרנסה. באחת קרסו כל תכניותיי היפות, נקלעתי למבוי סתום ועתידי נראה מעורפל מתמיד. לאחר ששמע את עצתה

המתבקשת של טובה אישתו (מה יש, שילך לחפש עבודה כמו שעושים כולם!), קרא לי יצחק ואמר: תשמע יוסי, כל מה שאתה צריך לעשות הוא לדאוג ללימודים שלך, ותדע שכל עוד יש לנו מה לאכול יהיה גם לך! מונולוג בלתי נשכח, ואני חייב להודות ולומר שלולא תמיכתו הבלתי מסוייגת והעידוד הרב שהעניק לי, בפרק הזמן הקריטי והקשה ביותר, ספק אם הייתי מסוגל להמשיך בלימודים ולהגיע לאן שהגעתי בחיים. כרגיל הדברים הסתדרו מהר יותר משחשבתי ומצאתי עבודה בחלוקת עיתונים - עבודה קשה יותר ומכניסה הרבה פחות - והמשכתי בה עד תחילת הקרבות בחיפה. עם הזמן, השתנו היחסים בין יצחק לבני ומקשר של קרבת דם הפכו לידידות אמת, אשר הלכה והתחזקה לאחר שחזרתי משהות ממושכת בחו"ל. בתום שירותו בצבא הקבע ניסה מזלו בעסקים, ומשנקלע לצרות הגיע תורי לגמול לו, ושמחתי שמחת אמת על ההזדמנות שניתנה לי. מותו המוקדם היה אבידה קשה בשבילי.

המפגש עם קאטי היה נעים. לא, לא שכחתי חסד נעוריה וגם היא זכרה את הימים ההם, אבל נדמה היה שכל הדברים שהתרחשו שם בסאטמר אך לפני שנה, שייכים לתקופה רחוקה, לאנשים שונים משהיו פעם. שוחחנו שעה ארוכה ליד הגדר על החוויות שהיינו שותפים להן ועל החיים בארץ ישראל. אבא שלה, בעבר סוחר עצים, ניהל זה כבר בהצלחה, אם כי בתיסכול רב, קיוסק במפעל יהלומים של יהודי יוצא סאטמר, והמשפחה שנותרה ללא אימא התגוררה ברחוב מלצ'ט בתל אביב - בקיצור הספיקו כבר להסתדר. במלחמת השחרור נעשה ניסיון לחדש את הקשר בינינו אבל איכשהו הקצוות לא נתחברו, למרות פיתוי מה בהצעתה של קאטי, לפיה היא תהיה המפרנסת בזמן שאני אמור הייתי לעסוק אך ורק בלימודים.

ואז הגיע בלא מנתניה והפך את היוצרות. עברנו בקיצור על כל מה שעבר עלינו מאותו יום נמהר שבו נפרדנו בתחנת הרכבת של עיר מולדתנו. ציניקן כתמיד, סיפר על שנתו הלא כל כך מוצלחת כפועל יהלומים בנתניה ועל תהיותיו באשר לעתידו. כשלעצמי הייתי כבר באותו זמן מעבר לשלב התלבטויות; לאחר ששליחי העלייה פסקו שבארץ זקוקים לידיים עובדות ולא

לאינטלקטואלים, ראיתי את עתידי כחלוץ בקיבוץ נגבה, שבו שובצתי על ידי תנועת השומר הצעיר. כשהבין שבדעתי להיות עובד אדמה אמר לי נחרצות: אם בדעתך ללמוד אי פעם, תשכח מהקיבוץ ומהר כי הם לעולם לא יתנו לך אפשרות לכך, נקודה. דבריו אלה של בלא העסיקו אותי זמן רב, ואחרי מעט לבטים גמלה בלבי ההחלטה לנטוש את רעיון החלוציות ולבחור בעתיד מעורפל יותר. לא נתתי את הדעת על הקשיים שהחלטה זו עתידה להעמיד בפניי: לא חשבתי על אמצעי מחיה, מקום מגורים, שכר לימוד וקשיי שפה, כפי שלא חזיתי בקשיים הפחות מעשיים, שייגרמו החלפת הקודים התרבותיים שספגתי וחונכתי על ברכיהם, בקודים שונים כל כך ובתוך זמן כה קצר. ככלל, נדמה היה שמפגשים אלה, עם קרובים וחברים במיוחד, החזירו מעט מזהותי שנגזלה, ונסכו בי תחושה מחממת שהנה, אני שוב פולאטשעק אָרנו, אני הוא ולא מספר סידורי, פליט בין מיליונים.

אחרי מספר שבועות משעממים בעתלית, הופיעו לפתע דמויות חדשות ונראו מסתובבות בין צריפי המחנה. הם היו צעירים חסונים ודוברי עברית כולם. השמועה אמרה שאלה מורים לעברית ונשלחו כדי להקל על קליטתנו בארץ ישראל. בתחילה שמחתי שלא אבזז את הזמן באפס מעש, אבל ככל שנקפו הימים ולא הבחנתי בתכונה כלשהי לקראת פתיחת הקורסים, נוכחותם של בחורים בריאים אלה גרמה להתפשטות תחושה מוזרה שמשהו הולך לקרות.

תחושות אלה התאמתו תוך זמן קצר כאשר הייתי בין אלה שנקראו יום אחד לפגישה חשאית, ושם נתנו לנו להבין שתפקידם של מורים אלה שונה במקצת מכפי שחשבנו; לפי ידיעות מהימנות, בדעת השלטונות הבריטיים להגלות את כל היושבים כאן למחנה הסגר אי שם באפריקה, ולכן הוחלט להקדים ולהוציא אותנו מכאן בכוח. מייד התמנתי לתפקיד החשוב של אחראי על צריף מגוריי והיה עלי לארגן את חבריי במקום לקראת מתן האות. הדרך תהיה ארוכה ומפרכת, אמרו, ויש למנוע מכל אחד לסחוב עמו חבילות כלשהן - דרישה אכזרית לגבי אנשים כמו אלה שבאו משוויץ עם מעט החפצים שהצליחו לרכוש שם. בו בזמן הוכנו רשימות מפורטות לגבי היעד שכל אחד מאיתנו רוצה להגיע אליו. בשלב זה התברר שאנשי תנועת ההתיישבות לא נוטים לוותר עלי בקלות. עשו הכל כדי לשכנע אותי לוותר על רעיון העיר ובמקום נגבה הציעו להצטרף לקיבוץ דליה ביחד עם מורי ללטינית, ד"ר לנדאו. כשהבינו שלא יצליחו להסיט אותי מהדרך שבחרתי, לא בחלו ברמיזים גסים, כי במקרה זה לא יוציאוני משעבוד לגאולה.

כשהגיע היום קיבלתי הוראה להבטיח שאם רדת החשיכה כולם יישבו על המיטות, לבושים ודרוכים לקראת הבאות. רמז ראשון למה שעתיד להתרחש הגיע בחצות הלילה, בצורת צווחות מכיוון מפקדת המחנה ולאחריהן שקט מתוח. שניות ספורות לאחר מכן יצאה דמות מתוך החשיכה והורתה לי להוביל את האנשים בדממה מוחלטת ולצעוד אחריה בשורה עורפית. הגענו לגדר המחנה ושם ליד הפתח שנפער בה, עמדו שני בחורים חמושים וכובע גרב על ראשם שבירכו אותנו לשלום ועזרו לכל אחד לעבור את הגדר מבלי להסתבך בתיל הדוקרני.

לאחר שנים, כשהתחילו לכתוב ספרים והקימו מוזיאונים, אמרו שיצחק רבין פיקד על הפעולה. אולי הוא היה זה שאחז בידי ועזר לי לעבור, אני אינני בטוח בכך. במרחק לא רב מהמחנה הנטוש, חצינו כביש בהתגנבות יחידים והתחלנו לטפס במעלה ההר שממול, כשחברים מתחלפים בנשיאת זקנים על כתפיהם ועוזרים לאלה שהתקשו בהליכה. פאתטי אם לא מצחיק היה מראה הבחורות משווייץ, שלבשו את כל מלאי גרבי הניילון שברשותם - מצרך רב ערך באותם ימים - ולאחר הליכה של מאות מטרים בשדה קוצים, גרביים אלה נהפכו לחוטים לולייניים המתעופפים ברוח הלילית. צעדתי כמו כולם, נושף ונושם, צעידה מפרכת ונוזהר שלא להפר את דממת הלילה, כי אלה היו ההוראות.

אחרי מסע מפרך הגענו רצוצים לקיבוץ בית אורן, שם אמורים היינו כנראה להישאר למנוחת לילה. הספקנו לגום משהו מן התה המהביל וכאשר התחילו בהגשת עוגות, ניתנה הוראה פתאומית ונאלצנו לעזוב את המקום בבהילות ונשארו רק אלה שלא עמדו יותר בתלאות הדרך. התנחמתי בכך שבמשאית אוכל לנוח ואפילו לנמנם קצת, אלא שגם שימחה זו הייתה קצרת זמן. נסענו לא יותר משניים, שלושה קילומטרים והשיירה נעצרה ללא הסבר. לפתע הורה מישהו לפנות את המשאית במהירות, להתפרס במורד שלצד הכביש ולשכב מבלי להשמיע קול. על הכביש מולנו הספקתי להבחין בפנסיה הדלוקים של מכונית לפני שהצמדתי את הראש לאדמה כאשר נשמעו מספר רירות. לא היה לי מושג מה קורה, אבל לא היה ספק בדבר שהירות לא היה בהן סימן לקבלת פנים לבבית. הצלחנו להסתלק מן המקום בעזרת החשיכה ותושייתם הבלתי נדלית של מלווינו. הם הסבירו מאוחר יותר שהירות ששמענו, נורו ממכונית משטרה שהוזעקה למקום בעקבות הידיעות על הפריצה מעתלית, ועכשיו עלינו לזרז את צעדינו כדי להגיע ליעדנו לפני עלות השחר. עשינו ככל שיכולנו לעמוד במשימה אלא שהדבר היה ככל הנראה מעבר לכוחותינו. עם אור ראשון של בוקר עדיין צעדנו בין הגבעות, ויכולתי כבר להבחין שמלוויינו הם צעירים נושאי נשק, כאשר אחד מהם הולך תמיד לפנינו וצופה על הנעשה מסביב. הגענו לכביש מתפתל במעלה ההר וההליכה נעשתה קלה יותר. מסביב היה שקט, לא ראינו נפש חיה ולא נראה באופק יישוב כלשהו. הבחור שבתצפית סימן לפתע משהו לחבריו ואלה פקדו עלינו לעצור מיד. עמדתי במתח רב ותהיתי מי היה זה שגילה אותנו הפעם, כאשר במרחק ניכר לפנינו הבחנתי ברועה צעיר מתאמץ להעביר את עדרו אל עברו השני של הכביש. ירדנו מהר מהכביש, הנמכנו קומה, והסתתרנו בין השיחים עד שהרועה נעלם מעינינו. הבחורים ציינו כבדרך אגב שמה שהתרחש הוא דבר לא כל כך טוב, כי אין לדעת אם הערבי הבחין במשהו או לא ואם כן, לך תדע למי יספיק להעביר מידע חשוב כזה.

המשכנו בדרך האינסופית הזאת והלכנו והמשכנו ללכת עד שמישהו הבחין לפתע בדבר מה חשוב והצביע אל עבר צדו השמאלי של הכביש. כולנו התקבצנו בצד ההוא ובאמת, שם למטה בעמק נתגלה לעינינו המשתאות מראהו המרהיב של יישוב ולפי הבחורים שליוו אותנו, זהו קיבוץ יגור, היעד שאליו חתרנו כל אותו לילה. פתחנו בירידה זהירה במורד התלול שלפנינו ואפילו ממרחק זה, אפשר היה להבחין שבחצר עומדים כלי רכב צבאיים ומסביבם מצטופפים המוני אנשים, כולם

חיכו לנו כנראה. אחדים טיפסו ועלו לקראתנו במעלה ההר, פניהם קורנות משימחה ומשתדלים לעזור למי שהתקשה בירידה. כשהגענו לקיבוץ, ראשית דבר פיזרו אותנו במהירות בין המון הממתנים - אומרים שכל פועלי חיפה הובאו לשם - כך שתוך זמן קצר אי אפשר היה להבחין מיהו מי, והאנגלים היו חסרי אונים ונאלצו לחזור כלעומת שבאו.

כעבור זמן, כשהרוחות נרגעו מעט והמוני האנשים התפזרו, מצאתי עצמי בדירת המגורים של אחד החברים, נהנה מהכנסת אורחים לבבית ומהשקט הפתאומי שנפל עלי אחרי כל המהומה. התכבדתי בפרות הדר טריים ועשיתי מאמצים להתגבר על הקושי שבאומנות השתייה מהג'ערה - אותו כלי חרס שלא הכרתי בסאטמר - וזכיתי לכמה שעות מנוחה.

לקראת הצהריים של אחד מימי אמצע אוקטובר, קיבצו אותנו לפי היעד שכל אחד אמור היה להגיע אליו ובהתאם לכך עלינו לאוטובוסים שחיכו לנו בחצר. הייתי יחד עם מכרים אחדים מעתלית ואותו זוג שאיתם עשיתי את כל הדרך לאורך חופי איטליה. במושבים שליך החלון, ליד כל אחד מאיתנו, התיישב אחד מאותם בחורים בריאים מעוררי קנאה, מקל אדיר בידו ונראה מוכן לחרף את נפשו כדי להבטיח את שלומנו. לאחר נסיעה של כשעה הגעתי למחוז חפצי וירדתי בחיפה. למחרת היום, עם תעודת זהות פלסטינה-א"י ביד, נגמרה האודיסיאה שלי ובאחת - כך חשבתי - נהייתי ככל אדם מן הישוב.

רמת אביב 1998